

Förintelsen och antisemitism – en kartläggning av svensk forskning

Förintelsen och antisemitism – en kartläggning av svensk forskning

Författare: Klas Åmark, Stockholms universitet

VR2109
Dnr 3.3-2021-06621
ISBN 978-91-88943-55-2

Swedish Research Council
Vetenskapsrådet
Box 1035
SE-101 38 Stockholm, Sweden

Innehållsförteckning

Förord	4
Sammanfattning	5
Summary.....	8
1. Uppdraget.....	11
2. Forskningsläget	13
2.1 Forskningsmiljöer	13
3. Den internationella forskningen om Nazityskland och Förintelsen.....	15
3.1 Den nordiska forskningen om Förintelsen	17
4. Den svenska forskningen om Förintelsen.....	20
4.1 Forskningen om Sverige och Förintelsen	22
4.1.1 Kunskaper i Sverige om Förintelsen	23
4.1.2 Regeringens tryckfrihetspolitik och Förintelsen.....	25
4.1.3 Utrikesdepartementet och uppgifterna om Förintelsen	27
4.1.4 Warszawasvenskarna.....	29
4.1.5 Den svenska flyktingpolitiken 1933 – 1941	30
4.1.6 De svenska hjälporganisationerna för judiska flyktingar	32
4.1.7 Svenska räddningsaktioner: judarna i Norge och Danmark 1942 – 1943 ..	35
4.1.8 Budapest 1944 – Förintelsens sista kapitel.....	36
4.1.9 De vita bussarna	37
4.2 Sverige och Förintelsen, 1945 – 1965	38
4.2.1 Förintelsens minneskultur i Sverige	40
4.2.2 Vittnesmål och berättelser av överlevande.....	42
5. Svensk forskning om antisemitismen	44
5.1 Kyrkan och antisemitismen	46
5.2 Kontinuitet eller förändring i antisemitismen i Sverige?	47
6. Nazitysklands folk mord på romer och antiziganismen	49
7. Nazitysklands terror och förföljelser av andra grupper än judar och romer.....	52
8. Pågående forskning om Förintelsen och antisemitismen.....	55
9. Framtida forskningsåtgärder.....	56
10. Referenser	58

Förord

Vetenskapsrådet fick 2021 regeringens uppdrag att kartlägga svensk forskning om Förintelsen och antisemitism och med utgångspunkt i kartläggningen lämna rekommendationer rörande fortsatta insatser med det långsiktiga syftet att stärka forskningsfältet i Sverige. Vetenskapsrådet gav Klas Åmark, professor emeritus i historia vid Stockholms universitet, i uppdrag att genomföra kartläggningen som nu är klar i form av denna rapport.

Vi hoppas att rapporten ska få en bred spridning i forskarsamhället och läsas med intresse både av forskare verksamma på detta fält och av lärosätes-, fakultets- och institutionsledningar. För politiska beslutsfattare och för den intresserade allmänheten bjuder rapporten på en välskriven och intresseväckande genomgång av den svenska forskningen på detta angelägna område.

Som alltid i sammanhang som dessa, står författaren själv för rapportens innehåll och slutsatser.

Stockholm, 8 september 2021

Stefan Svallfors

Huvudsekreterare för humaniora och samhällsvetenskap, Vetenskapsrådet

Sammanfattning

Regeringens uppdrag till Vetenskapsrådet om att ta fram en kartläggning om svensk forskning om Förintelsen och antisemitism är brett formulerat. Uppdraget omfattar också forskning om Nazitysklands folk mord och förföljelser av andra grupper i samband med Förintelsen.

Merparten av den forskning det handlar om har publicerats under de senaste tjugo till tjugofem åren. Det här visar att det skett ett radikalt nytänkande bland svenska forskare genom att Förintelsen har börjat betraktas som en del av svensk historia. Den förändringen har också skett i svensk politik. Avgörande blev den första internationella konferensen i Sverige om Förintelsen under statsministern Göran Perssons ledning år 2000.

Det finns några viktiga svenska forskningsinsatser som behandlar Förintelsen. Ett tema har varit Förintelsen som historiekultur inte bara i Sverige utan också i ett antal andra europeiska länder. Det finns också en publicerad och pågående forskning om hur Förintelsen genomfördes i östra Europa.

Den större delen av forskningen i Sverige om Förintelsen har handlat om Sverige och Förintelsen. En avgörande fråga gäller vad man i Sverige visste om den pågående Förintelsen. Den frågan har också en moralisk innebörd – de *visste* men ändå gjorde de mycket lite för att hjälpa judarna, har det sagts. Forskningen om vad den svenska pressen skrev om Nazitysklands förföljelser av judarna och om Förintelsen har främst publicerats i artiklar och bokkapitel. Vissa tidningar skrev rätt utförligt om förföljelserna av judarna.

Dåtidens nyckelbegrepp blev ”massutrotningen” av judarna och det var från hösten 1942 som de mer välinformerade tidningarna innehöll uppgifter om ett pågående folk mord. Men det finns tydliga skillnader mellan dåtidens uppfattning om massutrotningen och vår tids tolkning av Förintelsen. Auschwitz, som numera blivit symbolen för det industrialiserade folk mordet stod det inte mycket om i svenska tidningar före krigsslutet. Utrikesdepartementet hade en bättre information om vad som pågick än vad som fanns också i de mer välunderrättade tidningarna genom rapporter som kom in från olika beskickningar i Europa.

Hur agerade då Sverige och svenskarna på de uppgifter de fick om de nazityska förföljelserna av judarna? Den av forskningen väldokumenterade svenska flyktingpolitiken blev allt mer restriktiv som svar på att antalet judar som ville lämna Nazityskland ökade. Regeringen införde ett antal kvoter för judiska flyktingar, framför allt för personer som avsåg att lämna Sverige efter en tid, så kallade transmigranter. Vid krigsutbrottet i september 1939 fanns det sammanlagt 1 625 kvotplatser. Sedan 1920-talet hade tyska medborgare rätt att resa in i Sverige och stanna i tre månader utan visum. Av de tyska judar som ansökte om uppehållstillstånd i Sverige fick drygt 50 procent sina ansökningar beviljade. Forskarna menar att antisemitiska attityder spelade roll för den restriktiva flyktingpolitiken gentemot judar.

Fram till 1939 tog den svenska staten inget ansvar för de flyktingar som fick uppehållstillstånd i Sverige. Därför spelade de cirka trettio hjälporganisationerna en

betydande roll. Viktigast var Arbetarrörelsens Flyktinghjälp, som stöddes av SAP och LO, Insamlingen för landsflyktiga intellektuella och de mosaiska församlingarna, särskilt den i Stockholm.

Efter krigsutbrottet blev det allt svårare för flyktingar från Nazityskland och av tyskarna ockuperade länder att ta sig till Sverige. I oktober 1941 stoppade den nazityska regimen alla utresor för judar. Därmed ändrades den svenska flyktingpolitiken karaktär – den handlade inte längre om regler för uppehållstillstånd i Sverige utan om särskilda räddningsaktioner för olika grupper av flyktingar. På hösten 1942 arresterades och deporterades judar i Norge. När den svenska regeringen väl fått klart för sig att de arresterade judarna deporterades till Polen öppnade Sverige gränserna och erbjöd sig att ta emot alla judar från Norge. När en motsvarande aktion mot de danska judarna inleddes i början av oktober 1943 meddelade den svenska regeringen att alla judar från Danmark fick komma till Sverige. Sammanlagt kom det drygt 8 000 judar från Norge och Danmark till Sverige.

De för omvärlden mest kända svenska räddningsaktionerna var den som leddes av Raoul Wallenberg i Budapest 1944 och de Vita bussarna som under våren 1945 hämtade drygt 20 000 personer från Nazityskland till Sverige. Det dröjde länge innan forskarna genomförde grundliga undersökningar av de här aktionerna men under de senaste femton år har det kommit flera böcker om dem. Den så kallade UNRRA-aktionen genom vilken Sverige tog emot cirka 10 000 före detta koncentrationslägerfångar sommaren 1945 är däremot mindre utforskad.

När det gäller antisemitismen i Sverige finns det några större, historiska undersökningar som kartlagt de typiska antijudiska fördomarna. Forskningen visar att en aktiv, hatisk antisemitism var rätt ovanlig men att den tidstypiska vardagliga antisemitismen var utbredd och bidrog till att många svenskar accepterade diskriminerande åtgärder mot judar, men däremot normalt inte öppet fysiskt våld. Forskarna har än så länge delvis olika uppfattningar om huruvida antisemitismen försvagades under kriget eller om kontinuitet dominerade.

När det gäller Nazitysklands förföljelser mot andra grupper än judar är forskningsläget fortfarande begränsat. Det finns t ex än så länge enstaka uppgifter om romer som försökte ta sig till Sverige undan de nazityska förföljelserna. Antiziganismen i Sverige finns det däremot några studier av. Fördomarna mot romer var länge utbredda och den svenska staten bedrev länge aktivt en diskriminerande politik.

Den nazityska rasistiska politiken omfattade inte bara judar utan också andra etniska grupper, inte minst slaver i länder som Polen och Sovjetunionen. Under kriget transporterades cirka 100 000 krigsfångar till Norge för tvångsarbete. Ett antal sovjetiska, jugoslaviska och polska tvångsarbetare kunde fly och ta sig till Sverige där de inväntade krigsslutet och möjligheter att återvända till hemlandet – eller stanna kvar eller fortsätta till andra länder. Det finns ett par studier av detta problem.

Den nazityska regimens politiska motståndare försökte också fly ur landet och ett antal av dem kom till Sverige. De har uppmärksammats i den så kallade exilforskningen och i forskningen om några av de politiska hjälporganisationerna, som prioriterade hjälp till politiska flyktingar.

När det gäller grupper som människor med funktionsnedsättningar eller homosexuella verkar det inte vara mycket forskning gjord i Sverige men det har inte

varit möjligt att genomföra en grundlig kartläggning av vad som kan finnas skrivet om de här grupperna. Det samma gäller Jehovas vittnen, som särskilt nämns i uppdraget från regeringen till Vetenskapsrådet.

Kartläggningen har visat att det under de senaste decennierna funnits en omfattande och vital forskning i Sverige om Förintelsen, antisemitismen och om den nazityska folkmordspolitiken mot andra grupper än judar. För närvarande finns det ett nätverk för forskning om Förintelsen med ett femtiotal medlemmar. Utvecklingen av forskningen på senare tid visar också att forskarna fört forskningen vidare in på nya områden. Ett antal forskare har haft eller har extern finansiering genom till exempel post-doctjänster eller forskningsanslag från Vetenskapsrådet eller andra finansörer. Många har också publicerat artiklar i peer-reviewgranskade tidskrifter. Med tanke på hur hård konkurrensen är om sådana anslag talar detta för att forskningen på det här området håller en god standard. Det råder därför ingen tvekan om att forskningen på de här berörda områdena kan hantera den långsiktiga förstärkning av forskningsfältet som regeringen aviserat i uppdraget till Vetenskapsrådet om att göra en kartläggning av forskningsfältet.

Summary

The Government's assignment to the Swedish Research Council to produce a mapping of Swedish research into the Holocaust and anti-Semitism is broadly worded. The assignment also covers research into Nazi Germany's genocide and persecution of other groups in conjunction with the Holocaust.

The most part of the research this relates to has been published during the last twenty to twenty-five years. This indicates a radical change in the thinking of Swedish researchers, as the Holocaust has begun to be considered as part of Swedish history. This change has also occurred in Swedish politics. A turning point was the first international conference in Sweden about the Holocaust, under the leadership of Göran Persson, Prime Minister, in 2000.

There are some important Swedish research contributions relating to the Holocaust. One theme has been the Holocaust as historical culture, not just in Sweden, but also in a number of other European countries. There is also published and ongoing research into how the Holocaust was implemented in eastern Europe.

The largest part of the research in Sweden into the Holocaust has been about Sweden's relations to the Holocaust. A crucial question is what people in Sweden knew about the Holocaust while it was in progress. This question also has a moral dimension – they *knew*, but still they did very little to help the Jews, it has been said. Research into what the Swedish press wrote about Nazi Germany's persecution of the Jews and about the Holocaust has mainly been published in articles and book chapters. Some newspapers wrote fairly fully about the persecution of the Jews.

The key concept in those days became the "mass extermination" of Jews, and from autumn 1942 the more well-informed newspapers contained information about an ongoing genocide. But there are clear differences between the perception at that time of the mass extermination and today's interpretation of the Holocaust. Auschwitz, which has nowadays become the symbol of industrialised genocide, was not much mentioned in Swedish newspapers before the end of the war. The Ministry for Foreign Affairs had better information about what was happening than could be found even in better-informed newspapers, received via reports from various embassies in Europe.

So how did Sweden and the Swedes react to the information they received about Nazi Germany's persecution of the Jews? The Swedish refugee policy, well-documented in research, became ever more restrictive during the 1930s in response to the increasing number of Jews who wanted to leave Nazi Germany. The Government introduced a number of quotas for Jewish refugees, in particular for persons who intended to leave Sweden after a period, known as 'transmigrants'. When war broke out in September 1939, there were 1 625 quota places. Since the 1920s, German citizens had had the right to enter Sweden and to stay for three months without a visa. Of the German Jews who applied for residence permits in Sweden, just over 50 per cent had their applications approved. Researchers consider that anti-Semitic attitudes played a role in the restrictive refugee policy towards Jews.

Up until 1939, the Swedish state took no responsibility for the refugees who were given residence permits in Sweden. Because of this, around thirty aid organisations played an important part. The most important were Arbetarrörelsens Flyktinghjälp (the Labour Movement Refugee Relief), which was supported by the Swedish Social Democratic Party and the Trade Union Confederation, Insamlingen för landsflyktiga intellektuella (the Fund for Refugee Intellectuals), and the Jewish Communities, in particular the one in Stockholm.

Once war started, it became ever more difficult for refugees from Nazi Germany and the countries occupied by the Germans to make their way to Sweden. In October 1941, the Nazi regime stopped all travel abroad for Jews. With this, the Swedish refugee policy changed – it was no longer a question of rules for residence permits in Sweden, but instead specific rescue missions for various groups of refugees. In autumn 1942, Jews in Norway were arrested or deported. Once the Swedish Government had realised that the arrested Jews were deported to Poland, Sweden opened its borders and offered to receive all Jews from Norway. When a corresponding campaign against Danish Jews started at the beginning of October 1943, the Swedish Government announced that all Jews from Denmark could come to Sweden. In total, just over 8 000 Jews from Norway and Denmark came to Sweden.

The Swedish rescue missions best known to the rest of the world were the one led by Raoul Wallenberg in Budapest in 1944, and the White Buses, which brought just over 20 000 persons from Nazi Germany to Sweden in the spring 1945. It took a long time before researchers carried out thorough investigations of these rescue missions, but during the last fifteen years, several books relating to them have been published. The “UNRRA Campaign”, through which Sweden received around 10 000 former concentration camp prisoners during summer 1945 is, however, less researched.

When it comes to anti-Semitism in Sweden, there are a few major historical investigations that have mapped typical anti-Semitic prejudices. Research shows that active, hate-filled anti-Semitism was fairly unusual, but that everyday anti-Semitism typical of its time was wide-spread, and contributed to many Swedes accepting discriminating measures against Jews, but not normally openly physical violence. So far, researchers have partly different perceptions of whether anti-Semitism reduced during the war, or whether continuity dominated.

When it comes to Nazi Germany’s persecutions of groups other than Jews, the research is still limited. For example, there is still little information about Romanies who tried to escape to Sweden from Nazi German persecution. There are, however, some studies of antiziganism in Sweden. Prejudice against Romanies remained widespread for a long time, and the Swedish state long conducted actively discriminatory policies.

Nazi German racist policy did not just cover Jews, but also other ethnic groups, not least Slavs in countries such as Poland and the Soviet Union. During the war, around 100 000 prisoners of war were transported to Norway for forced labour. A number of Soviet, Yugoslav and Polish forced labourers were able to escape to Sweden, where they awaited the end of the war and opportunities to return to their

home countries – or to stay, or continue to other countries. There are a couple of studies of this issue.

Political opponents of the Nazi German regime also tried to escape from the country, and a number of these came to Sweden. They have been dealt with in the “exile research” /Exilforschung/ and in the research into some of the political aid organisations, which prioritised help to political refugees.

When it comes to other groups, such as persons with disabilities, or homosexuals, it seems that not much research has been done in Sweden, but it has not been possible to carry out a thorough mapping of what might have been written about these groups. The same applies for Jehova’s Witnesses, which are specifically mentioned in the Government assignment to the Swedish Research Council.

The mapping has shown that, over the last few decades, there has been comprehensive and vital research in Sweden into the Holocaust, anti-Semitism, and about Nazi Germany’s genocide policy against groups other than Jews. There is currently a network for research into the Holocaust, with around fifty members. Recent developments in the research also show that researchers have moved the research further into new areas. A number of researchers have received or are receiving external funding through postdoc positions or research funding from the Swedish Research Council or other funding bodies. Many have also published articles in peer-reviewed periodicals. Considering how fierce the competition is for such funding, this indicates that research in this field is of a good standard. There is therefore no doubt that the research in the areas touched upon here can handle the long-term strengthening of the research field that the Government has flagged in the assignment to the Swedish Research Council to carry out a mapping of the research field.

1. Uppdraget

Regeringen har beställt en kartläggning av svensk forskning om Förintelsen och antisemitismen av Vetenskapsrådet, som i sin tur uppdragit åt mig att genomföra kartläggningen. Kartläggningen ska också omfatta forskning om folkmord och förföljelser av andra grupper i samband med Förintelsen. Vetenskapsrådet arvoderade en månads arbete med kartläggningen.

Skrivningarna i regeringens uppdrag till Vetenskapsrådet visar att regeringen med Förintelsen avser det nazityska folkmordet på Europas judar. Så brukar också begreppet Förintelsen användas av historikerna. Den avgränsningen är viktig ur historievetenskaplig synpunkt, eftersom folkmordet på judarna följde delvis andra mönster än den nazityska terrorn riktad mot andra grupper än judar, som romer, funktionshandikappade, homosexuella, och den nazityska regimen politiska motståndare. De grupperna pekades t ex särskilt ut av statsministern Göran Persson i hans inledningstal på den första stora, internationella konferensen i Sverige om Förintelsen år 2000.

I International Holocaust Remembrance Alliance's Ministerdeklaration från 2020 görs det en tydlig skillnad mellan Förintelsen (Holocaust) med dess sex miljoner judiska offer och folkmordet på romerna respektive "andra offer" för Nazitysklands förföljelser.¹

Svaren på frågan vilka de andra offren för den nazityska terrorpolitiken var har varierat. I boken *... om detta må vi berätta ...* (2009)² tog Paul A Levine och Stephane Bruchfeld också upp människor som av regimen definierades som asociala, Jehovas vittnen, polska civila och sovjetiska krigsfångar. När jag skrev boken *Att bo granne med ondskan* (2011/2016) följde jag det norska Holocaustsenterets breda definition av Nazitysklands offer, som också pekade ut civila i de baltiska staterna och i Sovjet. Med den definitionen omfattade offren för den nazityska regimen cirka 25 miljoner människor. Det framgår inte exakt vad regeringen avser med "utsatta grupper".³ Här kommer jag att följa uppräknningen i uppdraget till Vetenskapsrådet.

Regeringen talar i uppdraget till Vetenskapsrådet om "svensk forskning om Förintelsen och antisemitismen". "Svensk" tolkar jag som forskning utförd vid svenska universitet och högskolor, oberoende av om forskaren i fråga är "svensk" eller ej.

Vad som ska förstås med "forskning" är inte självklart. Det finns ett antal exempel på journalister eller andra populärvetenskapliga författare, som skrivit

¹ <https://www.holocaustremembrance.com/about-us/2020-ihra-ministerial-declaration>

² Femte omarbetade och utökade upplagan.

³ Wagrell 2020, kap 2 om diskussionerna om definitionen av begreppet Förintelsen i samband med etablerandet av Forum för levande Historia. Se också Statens Historiska Muséer, *Förslag till inrättande av Sveriges Museum om Förintelsen*, 2021-06-18, där man skriver: "Samtidigt betonar betänkan det att nazisternas folkmord, massmord och förföljelser på flera grupper ska dokumenteras och lyftas fram. Det gäller judar, romer, polacker, sovjetiska medborgare, personer med funktionsnedsättning, homosexuella, politiska motståndare, Jehovas vittnen, frimurare och personer som ansågs kriminella eller oönskade av andra skäl." Betänkan det är SOU 2021:21.

böcker inom de angivna temana, men som inte självklart kan ses som resultat av vetenskaplig forskning. Dit hör t ex Göran Rosenbergs bok om sin pappa, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* (2012) som fick det skönlitterära Augustpriset, Elisabeth Åsbrinks bok *Och i Wienerwald står träden kvar* (2011) om, som kom från Wien till Sverige på 1930-talet och Ingrid Carlbergs hyllade biografi om Raoul Wallenberg (2012). Åsbrink och Carlberg fick Augustpriset för fackböcker.⁴

I uppdraget till Vetenskapsrådet säger regeringen att syftet är att ”långsiktigt stärka det aktuella forskningsfältet”. Detta tolkar jag som att regeringen avser att stärka den akademiska forskningen, inte det populärvetenskapliga författarskapet inom området. Jag har därför inte systematiskt inventerat den populärvetenskapliga litteraturen, men ibland behöver den tas med för att demonstrera kunskapsläget på olika delområden.

Kartläggning tolkar jag i första hand som en beskrivning av vad forskningen handlat om, inte en värdering, särskilt inte av enskilda insatser.⁵

Regeringen använder också uttrycket ”det aktuella forskningsfältet” då den talar om forskningen om Förintelsen och antisemitism, som om det finns ett enda forskningsfält. Så är ingalunda fallet. I själva verket handlar det om ett flertal forskningsfält som delvis överlappar varandra eller existerar vid sidan av varandra. Pressforskningen lever t ex ett relativt eget liv. Den flyktingpolitiska forskningen griper in i ett antal andra fält. Den kyrkohistoriska forskningen är relativt självständig och berör bara i begränsad utsträckning annan forskning. Det finns också en judaistisk forskning som placerar in händelser under perioden 1933 till 1945 i längre sammanhang av svensk-judisk och judisk historia. Det finns fler exempel på sådana relativt självständiga forskningsfält.

⁴ Se också Andersson 2018 och Åmark 2021, sid 15 om skillnader mellan vetenskapligt och populärvetenskapligt författande.

⁵ Kartläggningen måste också handla om min egen forskning. Jag avser att skriva om mig själv i tredje person.

2. Forskningsläget

Det finns ett antal presentationer och översikter över de forskningsområden det här handlar om. En typ utgörs av historiografiska översikter. Den första är historikern Harald Runbloms kapitel *Sweden and the Holocaust from an international perspective* (2003) som skrevs för den forskningsöversikt som Swenazprogrammet⁶ gav ut (Ekman – Åmark (eds) 2003). Sedan dess har det kommit ett antal historiografiska artiklar. År 2011 publicerade *Scandinavian Journal of History* ett temanummer om forskning om minnet av Förintelsen i Norden. Karin Kvist Geverts har publicerat två artiklar, en om forskningen om antisemitismen, en om forskningen om flyktingpolitiken (2020 a och b) Martin Eriksson har skrivit en utförlig rapport om rasism och främlingsfientlighet för Forum för Levande Historia, där antisemitism och antiziganism tas upp (2016). Malin Thor Tureby och Kristin Wagrell har också för Forum för Levande Historia skrivit en längre översikt över överlevandes vittnesberättelser (2020).

En annan typ av översikter är de presentationer av forskningsläget som finns i doktorsavhandlingar och monografier, i viss utsträckning också i artiklar. De är normalt mer fokuserade på just det område som forskaren studerar men särskilt de som finns i nyutkomna böcker har varit till god hjälp.

Klas Åmark skrev en slutrapport för Swenazprogrammet, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (2011/2016). Den boken innehåller sammanfattningar och översikter på flera av de områden som är aktuella för den här kartläggningen.

Sedan ett antal år har både regeringen och Vetenskapsrådet uppmanat även humanister att publicera sig i form av artiklar i peer-reviewgranskade tidskrifter och gärna på engelska. Den politiken har varit någorlunda framgångsrik och lett till att även humanister skriver fler artiklar och färre böcker. När man ser den enskilda forskarens publikationslista framgår det rätt ofta att forskaren publicerar både ett antal artiklar om sitt bokprojekt och så småningom en doktorsavhandling eller en bok. Det här publikationsmönstret skapar vissa problem då det gäller att genomföra en kartläggning på begränsad tid. Det blir nödvändigt att fokusera på böckerna och sedan då och då komplettera framställningen med uppgifter om artiklar. Den här metoden gör alltså inte forskningsläget riktigt rättvisa, men den har i det här fallet varit nödvändig. Bredd och överblick har varit viktigare än detaljskärpa.

2.1 Forskningsmiljöer

När de aktiva forskarna beskriver sin pågående forskning är det vanligt att de presenterar den som enpersonsprojekt.⁷

⁶ Forskningsprogrammet Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen brukade förkortas Swenazprogrammet efter dess engelska titel.

⁷ Undantag finns förstås, som projektet *Parallella narrativ, konfliktfylld historia: historiebruk om andra världskriget på Västra Balkan, 1989–2018* vid Hugo Valentin-centret.

När det gäller de yngre forskarna finns det en rätt stor rörlighet. Postdoc-projekt ska normalt placeras vid en annan institution än där forskaren disputerade. De som fått forskningsanslag från t ex Vetenskapsrådet lägger dem också ibland på andra institutioner än den de är utexaminerade ifrån. Det är inte ovanligt att forskarna får anslag för att tillbringa ett antal månader vid utländska universitet. När enskilda forskare beskriver den miljö de arbetar i framgår det ofta att de har ett aktivt samarbete med forskare på andra orter och att de har goda internationella kontakter. De deltar i internationella konferenser och forskare i Sverige organiserar ibland konferenser med internationellt deltagande. Och seniora forskare anger gärna flera olika forskningsområden de arbetar med och är aktiva i flera olika nätverk. Flera av de forskare som arbetar med frågor med anknytning till Förintelsen är också aktiva inom andra forskningsområden.

En samarbetsform som spelat en viktig roll i den svenska forskningen om Förintelsen består i att någon eller några forskare bjuder in till en konferens kring ett bestämt tema. Sedan blir organisatörerna redaktörer för ett antologiprojekt – det tar ofta ett par år innan resultaten publicerats i bokform. På så sätt kommer forskare som har var sitt projekt att samarbeta och diskutera gemensamma frågor.⁸

Den största miljön under senare år finns av allt att döma vid Hugo Valentincentret vid Historiska institutionen vid Uppsala universitet. Där finns det nu ett knappt tiotal forskare som på ett eller annat sätt arbetar med frågor med anknytning till Förintelsen. Det är också rätt vanligt att professorer och universitetslektorer har någon eller några doktorander de handleder och är aktiva i olika nätverk. Typiskt för nutidens forskarsamverkan är nätverk av forskare med en gemensam maillista och någon eller några som fungerar som spindlar i nätet. Forskarnätverket för Förintelseforskning har f n ett femtiotal medlemmar. Vid HVC finns också ett forskarnätverk för forskning om judarna i Sverige och ett för forskning om romers och resandes historia i Norden. Vid Södertörns högskola finns också ett nätverk för forskning om romer.

Det finns också ett nystartat svenskt Institut för Förintelseforskning som är privat finansierat och med Karin Kvist Geverts som föreståndare. Meningen är att institutet ska vara en knutpunkt för Förintelseforskning i Sverige och driva på forskningen.⁹

Med tanke på att den enskilda forskarens nätverk är åtminstone delvis informellt och bygger på personliga kontakter med andra forskare är det inte möjligt att ge en mer precis och detaljerad bild av forskningsmiljöerna i Sverige. För det krävs det nog att man med en enkät samlar in uppgifter från forskarna själva.

⁸ Se t ex Cesarani – Levine 2002, Karlsson – Zander 2004, Andersson – Tydén 2007, Byström – Frohnert 2013, Heuman och Rudberg 2021, Arbetarhistoria nr 2-3 2006, temanummer om flyktingpolitik.

⁹ DN 12.7.2021.

3. Den internationella forskningen om Nazityskland och Förintelsen

Den internationella forskningen om Förintelsen är nu så omfattande att den inte är möjlig att sammanfatta. För svenska historiker innebär det att mycket av det de behöver veta finns tillgängligt i den internationella litteraturen, åtminstone om man letar ordentligt. Det man behöver är dels sammanfattande översiktsarbeten, dels specialstudier av just det ämne man själv forskar om. Numera publiceras resultaten inte bara i böcker och tidskrifter utan också på ett antal webbsidor. Det är normalt enkelt att med Google snabbt få fram just de uppgifter man behöver.

Ett av de bästa arbetena om Nazityskland är den brittiske historikern Richard J Evans trebandsarbete om Det Tredje Riket, som kom 2003 – 2008. Det är en bred skildring, där den moderna forskningen om Förintelsen och om nazitysk terrorpolitik mot andra grupper som de homosexuella, de som ansågs asociala, Jehovas vittnen och romer också behandlas, liksom den nazityska polisstaten. Till översiktsverken kan man också räkna biografier om Adolf Hitler, som Ian Kershaws stora *Hitler. En biografi* (2008). Det finns också ett antal böcker som behandlar någon mer speciell aspekt på det Tredje rikets historia, som Mark Mazowers *Hitler's Empire. Nazi rule in Occupied Europe* (2008).

Den stora merparten av de judar som mördades i Förintelsen befann sig när Hitler blev rikskansler i januari 1933 utanför Tysklands gränser. Förintelsen var inte möjlig utan de mycket stora nazityska framgångarna i kriget. Numera finns det översiktsarbeten om detta också, som Andrew Roberts bok *The Storm of War. A new history of the second world war* (2009). Storsäljarna inom krigshistorien är annars den brittiske militärhistorikern Andrew Beevors böcker om enskilda slag, som slaget om Stalingrad och hans översiktsarbete i två band om *Andra världskriget* (2013).

Det första stora översiktsarbetet om Förintelsen av judarna brukar anses vara Raul Hilbergs bok *The Destruction of the European Jews*, som först kom 1961, i svensk översättning 1963.¹⁰ Numera är väl Saul Friedländers tvåbandsverk *Tredje riket och judarna* (1999/2010) det främsta översiktsarbetet om Förintelsen. Det finns också ett antal kortare översiktsarbeten som är skrivna som handböcker för t ex undervisning, som Debórah Dworks och Robert Jan van Pelts *Holocaust. A History* (2002). Yehuda Bauer är en israelisk historiker och specialist på Förintelsens historia, som Göran Persson rekryterade som sin personliga rådgivare när han inledde sitt politiska arbete om Förintelsen. I boken *Förintelsen i perspektiv* (2001) gör Bauer tematiska sammanfattningar om ett antal centrala problem i Förintelsens historia.

Då och då kommer det en bok som fångar många läsares intresse och som slår igenom brett, inte bara internationellt utan också i Sverige. En sådan bok var Christopher R. Brownings *Helt vanliga män: reservbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen*, (1998). Den handlar om en polisbataljon med män som var för gamla för fronttjänst, som fick till uppgift att följa den tyska fronten i kriget mot Sovjet och genomföra massakrer på judar. Browning visar att de inte var tvingade

¹⁰ Se vidare Bortz 2017.

till massmorden, utan att de accepterade att bli massmördare. Ett annat exempel är den amerikanske historikern Timothy Snyders bok *Den blodiga jorden: Europa mellan Hitler och Stalin*, (2011) där Snyder koncentrerar sig på det geografiska området mellan Sovjet och Tyskland, som drabbades oerhört hårt av såväl krigshandlingarna som av terror och massmord. Några år senare följde han upp den boken med *Den svarta jorden. Förintelsen som historia och varning* (2016).

Den internationella forskningen om Förintelsen handlade rätt länge främst om massmorden och förföljelserna av judarna sedda ur förövarnas perspektiv. Historikern Raul Hilberg brukar tillskrivas rollen som den som började tala om ”perpetrators, victims and bystanders”. Med begreppet bystander syftade han på dem som stod bredvid när de stora brotten mot mänskligheten begicks. Yehuda Bauer tillhör dem som formulerade det moraliska imperativet om bystanders i ett tal till den tyska förbundsdagen den 27 januari 1998. Han slutade talet med att säga: ”Du, dina barn och dina barns barn ska aldrig, *aldrig*, vara passiva åskådare till massmord, folkmord eller (må det aldrig upprepas) en tragedi av samma slag som förintelsen.”¹¹ Det förhållningssättet återkom i Göran Perssons tal på den första Förintelsekonferensen år 2000 när han sade: ”Today, we know that Swedish authorities failed in the performance of their duty during the Second World War. The Swedish Government deeply regrets that we have to make such an observation. The moral and political responsibility for what Swedish society did – or failed to do – during the war will always be with us.”¹²

Frågan om vad västmakterna och de neutrala staterna visste och inte visste om Förintelsen spelade en central roll för diskussionerna om vad de gjorde och inte gjorde. Frågan om informationen tog t ex Walter Laqueur upp i boken *The Terrible Secret. An investigation into the suppression of information about Hitler's "Final Solution"* (1980). Laqueur kom fram till att det under 1942 hade kommit uppgifter om den pågående Förintelsen från hela Europa. Då blev frågan om varför olika aktörer inte gjorde mer för de hotade judarna viktig. David S. Wyman följde upp den anklagande historieskrivningen med en stor studie om USA:s politik gentemot judarna i boken *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust 1941 – 1945* (1984).

Ett viktigt tema i den här typen av forskning var frågan om vilken roll antisemitismen spelade som förklaring till det ringa intresset att göra särskilda räddningsinsatser för att hjälpa judarna. USA:s och Storbritanniens militära ledningar menade att det enda sättet att få stopp på den nazityska folkmordspolitiken var att besegra landet militärt och därför borde alla resurser koncentreras på krigsinsatserna. Wyman bidrog till debatten om prioriteringarna genom att utförligt ta upp frågan om varför de allierade inte bombade Auschwitz eller järnvägslinjerna dit, vilket han menar var möjligt från våren 1944, då Förintelsens sista kapitel, morden på judarna i Ungern pågick för fullt.

Wymans studie av USA följdes sedan upp av Louise London i boken *Whitehall and the Jews. British immigration policy, Jewish refugees and the Holocaust*. (2000). Hon hävdar att den brittiska flyktingpolitiken styrdes av landets egna

¹¹ Bauer 2001, sid 291.

¹² Fem år senare sade Persson att Sverige inte hade något att be om ursäkt för då det gällde den svenska neutraliteten under kriget. Åmark 2016 a, sid 21.

intressen, med mycket litet utrymme för humanitära insatser. Storbritannien spelade en särskild roll eftersom landet hade Nationernas Förbunds uppdrag att förvalta Palestinamandatet. Storbritannien kunde därför bestämma hur många judar som skulle få invandra i Palestina.

Det dröjde rätt länge innan bystanderforskningen mer systematiskt tog upp de neutrala ländernas agerande i förhållande till Förintelsen. David Cesarani och Paul A Levine samlade i antologin *'Bystanders' to the Holocaust. A Re-evaluation* (2002) in ett antal bidrag om västmakterna och de neutrala demokratierna Sverige och Schweiz där forskarna diskuterade och analyserade varför så litet gjordes trots att kunskaperna om vad som hände judarna med tiden blev omfattande. Den forskningen följdes sedan upp i en volym redigerad av International Holocaust Remembrance Alliance med titeln *Bystanders, Rescuers or Perpetrators? The Neutral Countries and the Shoah* (2016).

3.1 Den nordiska forskningen om Förintelsen

I den nordiska forskningen om det andra världskriget spelade Förintelsen och judiska flyktingar länge en helt underordnad roll.¹³ De nordiska ländernas förhållande till Förintelsen blev också helt olika och den olikheten präglade länge forskningen om det enskilda landets förhållande till Förintelsen.

Norge var det nordiska land som först aktivt drogs in i Förintelsen. Vid krigsutbrottet fanns det cirka 2 100 judar i Norge. I oktober 1942 inledde den nazityska ledningen i Norge en kampanj mot judarna. Först arresterades de judiska männen, sedan, den 26 november många kvinnor och barn, som genast deporterades till Polen med fartyget Donau. Det skedde inför öppen ridå och deporteringen uppmärksammades mycket även i svensk press. I flera omgångar transporterades judarna från Norge till Auschwitz, där de flesta mördades direkt vid ankomsten. 774 judar deporterades, 35 av dem överlevde, 1 100 flydde till Sverige.

Den norska akademiska forskningen kom sent. Oscar Mendelsohns arbete från 1986 var den första grundliga historieskrivningen om ämnet. Den före detta motståndsmannen Ragnar Ulstein intervjuade många, både judar och personer som hjälpt dem fly, och presenterade resultaten i ett trebandsverk om judar på flykt.¹⁴ År 2017 kom historikern Bjarte Brulands omfattande avhandling *Holocaust i Norge: registrering, deportasjon, tilintetgjørelse* med en detaljerad redogörelse för händelseförloppet.

Frågan om vad motståndsrörelsen egentligen visste och gjorde har sedan behandlats av journalisten Marte Michelet i boken *Hva viste Hjemmefronten?* (2019). Michelet hävdar att ledande motståndsmän varslades om den planerade aktionen mot landets judar av tyska officerare, knutna till motståndet mot Hitler men att de inte gjorde något för att varna judarna, att motståndsrörelsen bara gjorde begränsade insatser för att hjälpa judar att fly och att några av smugglarna fick orimligt bra betalt för sina insatser. Hennes bok har lett till en omfattande debatt i Norge, med stundtals hård kritik mot Michelet. Bruland och andra historiker menar

¹³ Stenius, Österberg och Östling 2011.

¹⁴ Ulstein 1974, 1975, 1977.

att hon feltolkar källmaterialet och inte har något empiriskt stöd för sina mer långtgående anklagelser. Debatten pågår fortfarande.¹⁵

Den danska flyktingpolitiken fram till den 9 april 1940 hade stora likheter med den motsvarande svenska politiken. Politiken var klart restriktiv och myndigheterna prioriterade transitflyktingar som avsåg att fortsätta till andra länder framför att ge uppehållstillstånd för flyktingar som avsåg att stanna i Danmark.¹⁶

Danmark blev tidigt det stora exemplet – och undantaget – på hur en demokrati kunde agera för att rädda landets judar. Den lyckade massflykten hösten 1943 av judar från Danmark till Sverige har blivit exemplet på vad en demokrati kunde göra i bästa fall. Den israeliska historikern Leni Yahil publicerade redan 1967 boken *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen* (på engelska 1969). De skuldkänslor som präglade mycket av forskningen om bystanders i andra länder spelade en liten roll i Danmark. Räddningen av de danska judarna lyftes ut ur sammanhanget med Förintelsen av Europas judar.¹⁷

Den dominerande positiva tolkningen av Danmarks förhållande till Förintelsen har ifrågasatts, som av Bernt Blüdnikov och Vilhjålmur Örn Vilhjålmsson. Den senare hittade uppgifter i danska arkiv som tidigare inte lämnats ut till forskarna om hur danska myndigheter utvisade 21 statslösa judiska flyktingar till Nazityskland under åren 1940 – 1943. Blüdnikov och Vilhjålmsson var också mycket kritiska mot den officiella danska samarbetspolitiken med Nazityskland under kriget. Medan en historiker som Bo Lidegaard hävdade att samarbetspolitiken var en förutsättning för judarnas framgångsrika flykt i oktober 1943, menade Blüdnikov att den lyckade flykten mer berodde på att den nazityska ledningen i Danmark med Werner Best i spetsen tillät flykten.

När liberalen Anders Fogh Rasmussen blev statsminister i början av 2000-talet följde han Göran Persson i spåren och bad då man 2005 uppmärksammade att det var sextio år sedan det andra världskriget om ursäkt för Danmarks utvisning av judiska flyktingar ”till lidande och död i koncentrationslägren”. Han tog också initiativ till ett centrum för dansk Holocaustforskning, som dock inte fått den aktiva roll som Holocaustcentret i Oslo och Forum för Levande Historia haft i grannländerna.¹⁸

Finland framstod länge som ett land som inte direkt berördes av Förintelsen. Antalet judar i landet var litet, liksom antalet judiska flyktingar från Stortyskland – de kom främst från Österrike och Tjeckoslovakien. Den finländska regeringen var under kriget helt avvisande till tanken att deportera judar som var finländska medborgare. Hannu Rautkallio hävdade i flera arbeten att Finland var ett undantag då det gällde Förintelsen, att Finland inte deltog i den och att Finland förde ett separat krig mot Sovjet.¹⁹

Journalisten Elina Sana skrev två uppmärksammade debattböcker om behandlingen av judar. Hon hävdade att inrikesministern Holleri och chefen för säkerhetstjänsten Anthoni planerade att utvisa alla judiska flyktingar i Finland. Hon

¹⁵ Berggren, Bruland och Tangestuen 2020.

¹⁶ Rünitz 2000.

¹⁷ Lammers 2011, Lidegaard 2013.

¹⁸ Vilhjålmsson och Blüdnikov 2006, Vilhjålmsson 2005, Kirchhoff 2015, Lammers 2011.

¹⁹ Rautkallio 1987, se också Holmila och Silvennoinen 2011.

lyfte fram de åtta judiska flyktingar som faktiskt deporterades, av vilka sju mördades av tyskarna. Hon hävdade också att Finland överlämnat 2 000 sovjetiska judiska krigsfångar till tyskarna.

Det var framför allt de sovjetiska krigsfångarna som lyftes fram i den offentliga debatten i Finland och en stor utredning tillsattes för att undersöka saken och frågan om man utlämnat sovjetiska judar. Den visade att anmärkningsvärt många sovjetiska krigsfångar dog i fångenskap också i Finland det första året efter utbrottet av Försättningskriget.²⁰ Ett institut som Forum för Levande historia har inte varit aktuellt i Finland. Erfarenheterna av kriget har dominerat debatterna i Finland, inte Finlands förhållande till Förintelsen.²¹

Trots de nordiska ländernas mycket olika förhållande till Förintelsen finns det några gemensamma drag i utvecklingen av historieskrivningen. Det dröjde länge innan de olika ländernas förhållande till Förintelsen blev centrala i den historiska forskningen. TV-serien Förintelsen, som visades 1979 väckte i alla länderna en stor uppmärksamhet. Sovjetblockets fall och det kalla krigets slut runt 1990 lyfts också fram som en faktor av betydelse. Det är under de senaste tjugo – trettio åren som forskningen blivit mer omfattande. I alla fyra nordiska länder har en stundtals livlig debatt förts, med journalister som skrivit uppmärksammade men också ifrågasatta böcker. Det har å ena sidan funnits en moraliserande kritik av dåtidens aktörer för deras bristande insatser, å andra sidan hävdar särskilt somliga yrkeshistoriker att dåtidens aktörer bör förstås utifrån deras egna villkor och de möjligheter de hade på den tiden. Debatterna har stundtals förts med hårda ord och de som argumenterat för en moraliserande syn har kritiserats för bristande metoder och svag källkritik.

²⁰ Holmila – Silvennoinen 2011, Westerlund 2008 a.

²¹ Meinander 2011, Holmila – Silvennoinen 2011.

4. Den svenska forskningen om Förintelsen

Man kan fråga sig om det verkligen finns svenska Förintelsehistoriker, säger Kristin Wagrell i avhandlingen ”*Chorus of the saved*” (2020). Få svenska historiker eller forskare om minnet av Förintelsen forskar enbart om Förintelsen, menar hon.²² Det stämmer att huvuddelen av forskningen i Sverige om Förintelsen har handlat om Sverige och Förintelsen. Det är också normalt den forskningen man möter i historiografiska översikter eller i avhandlingarnas presentationer av forskningsläget. Men det hindrar inte att det finns forskning utförd i Sverige som handlar just om Förintelsen i sig.

Vid Hugo Valentincentret har det utförts och pågår forskning om hur Förintelsen gick till i Östeuropa och Balkan och om nazitysk terror mot andra grupper än judar. Dit hör Laura Palosuos avhandling *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945* (2008). Hon bygger bl a på intervjuer gjorda av Raoul Wallenbergprojektet (se nedan sid 30) och skriver om hur ungerska judar berättat om de förföljelser de utsattes för från det att Ungern blev en egen stat efter det första världskriget och fram till det andra världskrigets slut.

Tomislav Dulic behandlar i sin avhandling *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42* (2005) utvecklingen i Jugoslavien efter Nazitysklands invasion i april 1941. Den kroatiska, fascistiska Ustasjarörelsen inledde omfattande massmord och terror mot framför allt den serbiska befolkningen i området, som drabbade också judar och romer hårt. Den serbiska nationalistiska Chetnikrörelsen svarade med massmord och etnisk rensning.

Mats Deland kommer i sina två böcker om krigsförbrytarna som kom till Sverige, *Purgatorium* (2010) och *Purgatorium – Appendix* (2017) in på vittnesmål om hur Förintelsen gick till, särskilt i de baltiska staterna. Under krigets sista år kom det drygt 30 000 flyktingar från de baltiska staterna till Sverige. När Säkerhetspolisen förhörde dem, kom det fram uppgifter om framför allt letter och ester som aktivt deltagit i massmord på judar, men också på kommunister och partisaner. Den historiska forskningen har med tiden visat att Förintelsen i de baltiska staterna inte kunde genomföras utan en aktiv medverkan av personer från lokalbefolkningen. Säkerhetspolisen fick höra en del detaljerade berättelser om hur sådana massakrer kunde gå till, men var egentligen inte intresserad att utreda eventuella krigsförbrytelser utan var mer angelägen att få uppgifter om motståndet mot Sovjetunionen.

Studier av Förintelsen som historisk kultur i Europa har också bedrivits av svenska forskare. Projektet *The Holocaust and European Historical Culture* vid Historiska institutionen i Lund gav ut tre antologier på engelska och ytterligare tre böcker om olika aspekter på temat.²³ Ett antal, främst svenska historiker skriver i projektets tre antologier kapitel om Förintelsen som historisk kultur i ett stort antal europeiska länder.²⁴

²² Wagrell 2020, sid 31 ff.

²³ Karlsson 2006, not 1 om titlarna på böckerna.

²⁴ Karlsson – Zander (ed), 2003, 2004, 2006.

Det finns förvisso vissa likheter i de olika ländernas förhållande till Förintelsen. En handlar om den kronologiska utvecklingen. Det är slående vilket brett genomslag som TV-serien Förintelsen fick. När den visades i USA 1978 följdes den av nästan halva den amerikanska befolkningen och serien fick också en omfattande uppmärksamhet i en rad europeiska länder, bland dem Sverige. Göran Perssons initiativ för att lyfta fram Förintelsen runt år 2000 fick också betydelse i andra länder.²⁵

Det är två länder som pekas ut som särskilt viktiga i det här sammanhanget, Tyskland och Israel. Pär Frohnert bidrog med två kapitel om Tyskland, där förhållandet till Förintelsen har lett till flera, stora debatter. Han jämför utvecklingen i Västtyskland, Östtyskland och Österrike från 1945 fram till Tysklands enande 1990. I Västtyskland präglades utvecklingen av en serie stora debatter om hur den tyska historien skulle tolkas och hur man skulle se på Förintelsen. I Östtyskland dominerade en rent politisk tolkning av en antifascistisk tradition, medan läget i Österrike länge präglades av en tystnad om landets förflutna och framför allt om österrikares delaktighet i Förintelsen som förövare.²⁶

Mikael Tossavainen skrev ett kapitel om Israel och etablerandet av en israelisk minnesdag för Förintelsen och sedan en doktorsavhandling, *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Consciousness* (2006). Förintelsen spelade en stor roll i staten Israel ända sedan den bildades 1948. Men Förintelsen har tolkats olika av olika aktörer och över tid, visar Tossavainen i en analys av hur israelisk press behandlat Förintelsen och den särskilda israeliska minnesdagen.

Historikern Johannes Heuman bidrog med ett kapitel om minneskulturen i Frankrike om Förintelsen till en av projektets antologier. Han fortsatte med ämnet och disputerade på avhandlingen *The Quest for Recognition. The Holocaust and French Historical Culture, 1945-65* (2014). Heuman fokuserar på Centre Documentation Juive Contemporaine och Memorial de la Shoah. Redan år 1943 började judiska aktivister samla in dokumentation om judarnas öden i Frankrike och den verksamheten blev sedan CDJC. Heuman studerar hur minnet av Förintelsen förhöll sig till nationella, heroiska berättelser om Frankrike under kriget, som under åren efter kriget hellre behandlade hjältedåd än den organiserade kollaborationen genom Vichyregeringen. Han jämför också den lösning man valde i Frankrike med Israel: ”Medan Memorial sökte göra det judiska traumat till en allmänmännisklig erfarenhet, som skulle ligga till grund för mänskliga rättigheter och demokrati, tenderar den officiella minnesplatsen och forskningscentret Yad Vashem i Israel att placera in Förintelsen i ett exklusivt judiskt sammanhang där sionistiska anspråk att rättfärdiga den nya staten också spelade in.”²⁷

Etnologen Florence Fröhlig analyserar i boken *Painful legacy of World War II: enforced Nazi enlistment: Alsatian/Mosellan Prisoners of War and the Soviet Prison Camp of Tambov* (2013) hur fransmän som tvångsrekryterades till den nazityska armén skickades till östfronten och sedan hamnade i sovjetiska fångläger. Hon kan visa att de tvångsrekryterade utvecklade olika strategier för att minnes vad de varit med om, från ett undvikande av minnen som ledde till tystnad till organiserandet av

²⁵ Karlsson 2003.

²⁶ Frohnert 2003, se också Frohnert 2006.

²⁷ Heuman 2014, sid 219.

pilgrimsresor till ett av de fångläger de suttit i. Avhandlingen bygger främst på intervjuer med överlevande och självbiografiska berättelser.

Historikern Olof Borz skrev den historiografiska avhandlingen "*I wanted to know how this debt was done*" (2017) om en av de ledande Förintelsehistorikern, Raul Hilberg och dennes opus magnum, *The Destruction of European Jews* (1961). Borz genomför en detaljerad analys av Hilbergs arbete och de inre spänningar som finns i dennes historieskrivning. Hilberg lyfte särskilt fram den nazityska byråkratin som aktör då det gäller Förintelsen. Han var också relativt kritisk mot offren, en inställning som var kontroversiell. Borz studerar också mottagandet av Hilbergs bok och visar att den uppmärksammades mer än vad Hilberg själv hävdade i sina memoarer. Borz drar bl a slutsatsen att påståendena om en tystnad om Förintelsen efter kriget inte är empiriskt hållbara.

Det finns också en mer översiktlig litteratur där svenska forskare skriver om olika aspekter på Förintelsen. Klas-Göran Karlsson behandlar t ex i boken *Folkmord* (2021) Förintelsen och jämför den med andra folkmord.²⁸ Peter Englund skriver i boken *Brev från nollpunkten* (2020) om den tyske SS-officieren Kurt Gerstein och förintelselägret Belzec. Det finns säkert ytterligare ett antal exempel på hur Förintelsen har behandlats av svenska forskare.

4.1 Forskningen om Sverige och Förintelsen

Det dröjde länge innan svenska historiker inledde en mer omfattande forskning om Sverige och Förintelsen av Europas judar. När Göran Persson runt år 2000 tog viktiga initiativ då det gällde Förintelsen blev ett av dem ett uppdrag till HSFR (senare Ämnesrådet för humaniora och samhällsvetenskap vid Vetenskapsrådet) att genomföra ett forskningsprogram om *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Svenazprogrammet) och 20 miljoner kr avsattes till programmet. HSFR tillsatte en beredningsgrupp, som utlyste medel. Det kom in 34 ansökningar, av vilka sex fick anslag. Ett par av dem handlade direkt om Sverige och Förintelsen.²⁹ Det här initiativet kom vid en tidpunkt då ett antal forskare redan påbörjat studier inom området. I januari 2004 genomförde t ex Svenaz-programmet en doktorandkonferens där äldre forskare föreläste om forskningsområdet och doktoranderna fick presentera sin egen forskning. I den konferensen deltog 17 doktorander, varav flera sedan blev ledande forskare inom området.

Programmet organiserade också ett par internationella konferenser och fyra konferenser för projekten. Svenazprogrammet blev en organiserande kraft som skapade kontaktytor också med forskare som inte själva hade anslag från programmet.³⁰ Ett av programmets uppdrag från regeringen var att publicera en forskningsöversikt över området. Det blev boken Ekman, Stig – Klas Åmark (ede) *Sweden's relations to Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research* (2003). I den skrev Harald Runblom, chef för *The Uppsala Programme for*

²⁸ Se också Karlsson och Zander (red), *Katastrofernas århundrade*. (2009).

²⁹ Åmark 2016 a, sid 19 – 21. Vetenskapsrådet, *Forskningsprogrammet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen"*. (2006).

³⁰ VR 2006.

*Holocaust and Genocide Studies*³¹ kapitlet *Sweden and the Holocaust from an international perspective*. När Runblom skrev kapitlet fanns det ännu inte särskilt mycket forskning om Sverige och Förntelsen. Runblom sätter in den forskningen i ett bredare sammanhang om dels den internationella forskningen, dels forskning om migration och invandring.

När Swenaz-programmet startade fanns det (minst) fem viktiga böcker som handlade om olika aspekter av Sverige och Förntelsen. År 1973 publicerade Hans Lindberg avhandlingen *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936 – 1941*. 1987 kom Steven Kobliks bok *Om vi teg skulle sterna ropa*. År 1996 disputerade Kobliks elev Paul A Levine på doktorsavhandlingen *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938 – 1944*. Samma år lade Ingrid Lomfors fram avhandlingen *Förlorad barndom, återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*. Året därpå publicerade Ingvar Svanberg och Mattias Tydén boken *Sverige och Förntelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933 – 1945*. Utöver dessa böcker fanns det också en kyrkohistorisk forskning om den svenska kyrkans och ärkebiskopen Erling Eidems förhållande till nazismen och Förntelsen.³²

Efter år 2000 har det bedrivits en nog så omfattande forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förntelsen.³³ År 2019 beslöt också regeringens att tillsätta en utredning om ett museum om Förntelsen i Sverige. Kommittén ordnade flera möten med forskare och en internationell konferens och publicerade bidragen till konferensen.³⁴

4.1.1 Kunskaper i Sverige om Förntelsen

En förutsättning för att olika aktörer skulle kunna göra insatser för att begränsa Förntelsen och genomföra räddningsaktioner var att de visste vad som pågick. Den viktigaste källan för information till den svenska allmänheten var vid den här tiden pressen – radions nyhetsförmedling var fortfarande mycket begränsad. Det finns en del forskning på området men den är fortfarande något fragmentarisk.

Det viktigaste arbetet är fortfarande Ingvar Svanbergs och Mattias Tydéns bok *Sverige och Förntelsen* (1997). De följde de nazityska förföljelserna och Förntelsen kronologiskt från det nazistiska maktövertagande 1933 fram till krigets slut. De valde ut och citerade ett antal tidningsartiklar och andra källor som visade vad de mest initierade i Sverige visste och skrev om Förntelsen. Boken ger en bred överblick över vad man kunde skriva i svensk press under hela perioden 1933 till 1945. De många och långa citaten är dåtidens debattinlägg visar att åtminstone initierade svenskar uppmärksamt följde händelseutvecklingen.³⁵

³¹ *Research Agenda. The Uppsala Programme for Holocaust and Genocide Studies*, 1999. Nu heter det Hugo Valentin Centrum.

³² Åmark 2016 a, kap 11, Koblik 1988, kap 3, Runblom 2003, sid 213 – 221.

³³ Åmark, Klas *Books published in connection to the research programme "Sweden's relations to Nazism, Nazi Germany and the Holocaust"*, 2000 – 2011.

https://www.su.se/polopoly_fs/1.511710.1597827237!/menu/standard/file/books.pdf

³⁴ SOU 2020:21, bilaga 5, SOU 2020:21, Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference

³⁵ Se också Moberg 2015.

Större svenska tidningar hade normalt utrikeskorrespondenter i stormakternas huvudstäder, som skrev både initierade och ibland kritiska artiklar om Nazitysklands förföljelser av judarna. Landsortstidningarna förlitade sig på pressbyråer och skrev sällan eller aldrig om Nazitysklands inre förhållanden. TT hade som policy att ”undvika allt som hos de krigförande kan vålla onödig irritation”.³⁶

Pressforskningen har främst publicerats i bokkapitel, tidskriftsartiklar och studentuppsatser. Åmark (2016 a) sammanfattar den i ett kapitel om pressen och Förintelsen. Journalistikforskarna Göran Leth och Ester Pollack fick anslag från Swenaz-programmet för studier av pressen, presspolitiken och Förintelsen och har publicerat resultat i flera artiklar.

Leth gjorde en ingående studie av vad svenska tidningar skrev om nobemberpogromerna 1938, som kallas Kristallnatten. Han ger en betydligt mer nyanserad bild än Svanberg och Tydén, som koncentrerar sig på de skarpere inläggen och avståndstagandena. Leth menar att ett mindre antal tidningar hade en omfattande, protesterande bevakning av händelserna, medan det också fanns tyskvänliga, konservativa tidningar vars bevakning snarast präglades av likgiltighet. Ester Pollack har visat att svenska tidningars bevakning av Förintelsen var mer ojämn och nyanserad än vad Svanberg och Tydén ger vid handen.³⁷ Även Paul A Levine tar i sin avhandling upp uppgifter om vad svenska tidningar publicerade om judeförföljelserna, särskilt under den perioden från det nazityska angreppet på Sovjetunionen i juni 1941 till hösten 1942.³⁸

Efter krigsutbrottet blev det svårare för pressen att bevaka inre förhållanden i Nazityskland och de efter hand allt fler ockuperade länderna. Forskningen pekar entydigt ut hösten 1942 som den tidpunkt då man i Sverige verkligen fick upp ögonen för de nazityska förföljelserna av Europas judar. Det var en del av en internationell trend. Särskilt viktig för svenskarna var deportationen av de norska judarna på senhösten 1942. Arresteringarna av judarna i Norge väckte stor uppmärksamhet i Sverige. Pressen skrev rätt mycket om händelserna och i den svenska kyrkan tog många präster upp saken i adventsgudstjänsterna som hölls den 29 november.³⁹ Och den händelsen menade rätt svenskar många var den viktigaste händelsen under det året. När de allierade den 17 december 1942 offentliggjorde en skarp protest mot den nazityska utrotningen av judarna uppmärksammades den rätt mycket också i Sverige. Många fruktade att de norska judarna deporterades till döden, men varken tidningarna eller Utrikesdepartementet hade då en initierad kunskap om de nazityska särskilda Förintelselägren.⁴⁰

Centralt för vår tids förståelse av Förintelsen är Auschwitz, som står som symbol för det industrialiserade massmordet på judar. Men det stod inte mycket i de svenska tidningarna om vare sig Auschwitz eller de andra fem särskilda förintelselägren under kriget. De omnämndes mer i förbifarten som ”likfabriker” men det gavs inte någon detaljerad förklaring av vad det innebar. Först i april 1945 publicerade Hugo Valentin en stor artikel i Dagens Nyheter om just likfabrikerna. Och när de befriade

³⁶ Åmark 2016 a, kap 8, sid 287 om TT.

³⁷ Leth 2005, Polack 2007, 2020.

³⁸ Levine 1996, kap 6. Se också Leth 2005, Pollack 2007.

³⁹ Svanberg och Tydén 1997 om pressen, Runestam 2009 om kyrkans agerande.

⁴⁰ Svanberg – Tydén 1997, Åmark 2021, kap 5.

koncentrationslägerfångarna började komma till Sverige med de Vita Bussarna, publicerades intervjuer även med några norska judar som överlevt Auschwitz. I Sverige uppmärksammades offren för Förintelsen mer än i andra länder, har den finländska historikern Antero Holmila visat.⁴¹

Hur ska man då värdera vad den svenska pressen skrev om Förintelsen? Visste man i Sverige vad som pågick, förstod man den fulla vidden av tragedin? Åmark (2016, 2021) har lyft fram de starka reaktionerna när avslöjandena om koncentrations- och Förintelselägren började komma på bred front från april 1945. Då reagerade även de mest insatta svenskarna med förfäran och chock. Den reaktionen kan tolkas som en skillnad mellan att veta och att förstå som flera forskare, bland dem Yehuda Bauer har lyft fram. Många visste rätt mycket, men det dröjde till krigsslutet innan man kan tala om en mer initierad förståelse av vad Förintelsen var för något.⁴²

Pressforskning var länge en mödosam uppgift när forskarna var tvungna att bläddra igenom tidningsläggen eller mikrofilmerna eller använda klipparkiv för att hitta de artiklar de ville studera. Sedan en tid tillbaka har allt fler tidningar digitaliserats. Nu kan forskarna söka på enskilda ord, som judeutrotning eller Auschwitz. Det går så oändligt mycket snabbare än den gamla metoden och öppnar helt nya möjligheter för pressforskningen. Ester Pollack (2020) använder t ex den metoden i en artikel om Dagens Nyheter och Förintelsen och det gör Åmark också i boken *Främlingar på tåg* (2021).

4.1.2 Regeringens tryckfrihetspolitik och Förintelsen

Den svenska tryckfrihetspolitiken och dess effekter då det gällde uppgifter om Nazitysklands förföljelser av Europas judar är i dag väl utredd i ett antal historiska undersökningar. Tryckfrihetspolitiken spelade en viktig roll för vad som kunde publiceras i tidningarna och i andra skrifter i Sverige om Förintelsen och den nazityska terrorpolitiken. Regeringens politik var kontroversiell redan från början. År 1944 tillsatte regeringen en tryckfrihetsutredning för att utreda vad kritikerna ansåg vara ”allvarliga brister” i den gällande tryckfrihetsförordningen.⁴³ I kommittén ingick den socialdemokratiska riksdagsmannen Rolf Edberg. Han gick igenom regeringens konfiskationer av tidningar och andra skrifter och publicerade resultatet i tre artiklar i tidskriften *Tiden*, som senare forskning ofta åberopat.

År 1962 kom historikern och tidskriftsredaktören Åke Thulstrup med boken *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933 – 1945*. Thulstrup tillhörde de liberala kretsarna kring Torgny Segerstedt och Göteborgs Handels- och sjöfartstidning, vilket märks på hans framställning. Han gör en bred skildring av nazityska försök att med olika medel påverka den svenska opinion. Ett avsnitt handlar om tyska diplomatiska påtryckningar riktade mot den svenska pressen. Han byggde framför allt på det tyska källmaterialet.

Tryckfrihetsexperten Nils Funcke kom 2006 med boken *Tryckfriheten. Ordets män och statsmakterna*. I den finns det en rätt lång genomgång av tryckfrihetens historia från 1933 till 1945. Funcke går igenom flera av de redskap för ingrepp som

⁴¹ Holmila 2011, Thor 2015.

⁴² Åmark 2021.

⁴³ Funcke 2006, sid 218 f.

samlingsregeringen skaffade sig genom olika lagstiftningar. Under 1930-talet var tryckfrihetsåtalet det viktigaste medlet för regeringen att ingripa mot pressen men det var särskilt justitieministern och bondeförbundaren K G Westman inte nöjd med. Det jurysystem som man användes sågs som alltför otillförlitligt och flera åtal misslyckades också.

Westman väckte på hösten 1939 till liv en obsolet paragraf i 1810 års tryckfrihetsförordning som gav regeringen möjlighet att konfiskera en tidning, om den väckt främmande makters missnöje. Den användes flitigt fram till 1943. Regeringen inrättade också en pressnämnd med ledande representanter för tidningarna, som kunde utfärda olika slags varningar. Den likaledes nya Statens Informationsstyrelse utfärdade så kallade grå lappar med instruktioner till tidningarna om vad de inte borde publicera.

Stats- och utrikesministrarna riktade också maningar och varningar till pressen om hur en lojal press borde uppträda.⁴⁴

De tyska klagomålen handlade normalt om några större tidningars alltför kritiska inställning till Nazityskland och om förolämpningar mot enskilda framstående nazityskar. Men en tredjedel av konfiskationerna gällde, vad man då för tiden kallade ”grymhetspropaganda”. Begreppet var en översättning av det tyska ordet ”Greuelpropaganda” som använts om den propaganda som de krigförande staterna bedrev mot varandra under det första världskriget, där de beskyllde motparten för våldsamma och brutala övergrepp.⁴⁵

Den påstådda grymhetspropagandan handlade åtminstone i viss utsträckning direkt om uppgifter om förföljelser och övergrepp mot judar. Det mest kända exemplet gällde dock tortyr i norska fångelser mot motståndsmän. Ett femtontal socialdemokratiska och liberala tidningar publicerade i mars 1942 välgrundade uppgifter om tortyren. Tidningarna konfiskerades genast, eftersom Säpo genom telefonavlyssning visste vad som var på gång. Men justitieministern Westman fick en besvärlig stund i riksdagen, när han skulle övertyga kritikerna om att det här handlade om den norska exilregeringens osakliga överdrifter. På Utrikesdepartementet visste man mycket väl att beskrivningarna var sakligt välgrundade.⁴⁶ Aktionen bidrog till att ge konfiskationspolitiken ett dåligt rykte.

På hösten 1942 gav bokförlaget Trots Allt! ut boken *Polens martyrium*. Den byggde på uppgifter från den polska exilregeringen i London. Främst handlade den om de nazityska övergreppen mot den polska civilbefolkningen, men den innehöll också avsnitt som handlade om just övergrepp mot landets judar. Regeringen konfiskerade boken tre gånger, utan att informera förlaget om vad det var i boken som föranledde ingreppen.⁴⁷

Leth betonar i sin diskussion om tryckfrihetspolitiken pressens självcensur, särskilt under krigets första år och menar att undanhållandet av viktig information om övergreppen mot judarna troligen lett till en svagare vilja i Sverige att genomföra räddningsaktioner för judarna. Åmark betonar i stället starkare den samlade effekten av regeringens många ingrepp. Båda menar dessutom att den svenska politiken inte

⁴⁴ Funcke 2006, sid 19 – 230, Åmark 2016 a, kapitel 7. Se också Sandlund 2001, Vallinder 2000, Leth 2005, 2007, Wijk 1990.

⁴⁵ Leth 2007, Åmark 2016 a, kap 6.

⁴⁶ Åmark 2016, 237 ff.

⁴⁷ Åmark 2016, sid 242 f

handlade om censur, dvs förhandsgranskning av pressen, utan om ingrepp i efterhand mot redan publicerade uppgifter.⁴⁸

4.1.3 Utrikesdepartementet och uppgifterna om Förintelsen

När det gäller uppgifter om Förintelsen som kom till Sverige var utrikesdepartementet, med dess många beskickningar ute i Europa ett självklart nav. Den viktigaste studien av vilka uppgifter som UD fick från en rad olika håll om förföljelserna av judar och om massavrättningar är Paul A Levines avhandling *From Indifference to Activism* (1996/1998). Levine kan visa hur UD efter Nazitysklands angrepp på Sovjet fick uppgifter om förföljelserna av judar från en rad olika håll. Rapporterna handlade normalt om enskilda händelser, som deportering av judar till Polen, upprättandet av getton, massavrättningar vid fronten. Under sommaren 1942 verkar ledande UD-tjänstemän ha varit klara över att angreppen på judarna ändrat karaktär, att de omfattade judar i de av Nazityskland ockuperade områdena och att det pågick massmord på judar.

Andra forskare har lyft fram mer begränsade exempel på uppgifter om judeförföljelserna. Expressen-journalisten Staffan Thorsell tar t ex i sin biografi om den svenske militärattachén i Berlin Curt Juhlin Dannfelt upp vad denne mer specifikt rapporterade om just judarna. Han valde att inte säga så värst mycket om det ämnet, men det hände att han rapporterade t ex uppgifter från två svenska furirer som tjänstgjort vid östfronten och som berättade för Juhlin Dannfelt om en massaker på judar.⁴⁹

Johan Perwe skriver om den Svenska Kyrkans utlandsförsamling i Berlin, Victoriaförsamlingen. Prästerna där, Birger Forell och från hösten 1942 Erik Perwe, engagerade sig starkt i hjälparbetet för judar i Berlin. De rapporterade till ärkebiskopen Erling Eidem om situationen där och om förföljelserna av judarna.⁵⁰

Två rapporter om övergreppen mot judarna har särskilt uppmärksammats i den svenska debatten. Den ena skrevs av generalkonsuln i Stettin, Karl Yngve Vendel. Han hade i augusti 1942 gjort en veckas resa i Polen och skrev sedan en rapport till UD. I den nämnde han särskilt massavrättningar och övergrepp mot judar. Rapporten lästes av flera på UD och av statsministern Per Albin Hansson.⁵¹

Samtidigt som Vendel skrev sin rapport mötte legationssekreteraren Göran von Otter SS-officeren Kurt Gerstein på nattåget mellan Warszawa och Berlin. Det mötet och dess konsekvenser har Åmark behandlat i boken *Främlingar på tåg. Sverige och Förintelsen* (2021). Gerstein och von Otter hade inte fått plats i någon sovvagnskupé utan fick tillbringa resan i tågkorridoren. Gerstein var mycket upprörd. Han hade nyss bevittnat hur tusentals judar mördades med gas i förintelselägrat Belzec. Han berättade om sina upplevelser för von Otter. Gerstein ville att Sverige skulle vidarebefordra uppgifterna till västmakterna och att de skulle informera det tyska folket om saken i flygblad. Då skulle tyskarna stoppa massmordet, tänkte han sig.

När von Otter kom tillbaka till legationen i Berlin sade hans chef, ministern Arvid Richert n till honom att inte skriva någon rapport, som diplomater brukade utan

⁴⁸ Lett 2007, Åmark 2016 a, kapitel 6.

⁴⁹ Thorsell 2009, sid 157 – 167.

⁵⁰ Perwe 2003, 2006.

⁵¹ Lewandowski 2000, Berggren 2021, sid 368 f, Åmark 2021, sid 97 f.

rapportera muntligt nästa gång han kom till Stockholm. Det dröjde till mitten av januari 1943 innan von Otter gjorde det. Då spelade Gersteins berättelse inte längre någon viktig roll för kunskaperna på UD om judeförföljelserna. I november 1942 hade UD fått en utförlig berättelse som varit publicerad i en nyhetsbulletin i London om massavrättningar med gas i förintelslägret Chelmo. Och den 17 december hade de allierade i kriget mot Nazityskland offentligt fördömt den nazityska politiken för att utrota Europas judar. Efter det var det inte länge uppgifterna om morderna på judarna som spelade den centrala rollen, det var viljan att aktivt hjälpa de utsatta judarna. Den viljan fanns inte hos de militära och politiska ledningarna för västmakterna.⁵²

I mars 1944 ockuperade Nazityskland Ungern. Ungern hade redan 1938 valt Nazitysklands sida och också gått med i kriget mot Sovjetunionen 1941. På våren 1944 ville landets riksföreståndare Horthy ta landet ur kriget. Nazityskland svarade med att ockupera landet. Sedan inleddes vad som brukar kallas Förintelsens sista kapitel. Nazityska representanter inledde – med aktiv hjälp av ungerska myndigheter och ungersk polis – en omfattande deportation av judarna i Ungern till Auschwitz, där hundratusentals mördades direkt vid ankomsten. Den svenska ministern i Budapest, Ivan Danielsson rapporterade till UD om vad som pågick, men till en början var han inte särskilt väl informerad. Många i Sverige vände sig till UD och bad om hjälp till släktingar, vänner och bekanta bland judarna i Ungern. Situationen i Ungern uppmärksammades av den amerikanska myndigheten War Refugee Board, som vände sig till UD och bad att Sverige skulle skicka en representant till Budapest för att hjälpa de hotade judarna. Det blev Raoul Wallenberg som fick uppdraget.⁵³ När Wallenberg väl var i Budapest, överlät Danielsson det mesta av rapporteringen om judarna till honom. Genom Wallenberg fick Utrikesdepartementet en initierad rapportering om Förintelsen i Ungern.⁵⁴

När forskare och debattörer skriver om rapporter om enskilda exempel på förföljelser och massmord på judar, säger de ofta att den enskilda rapporten handlade om Förintelsen.⁵⁵ Åmark diskuterar i stället skillnaden mellan dåtidens förståelse av vad man brukade kalla ”massutrotningen av judar” och vad vi idag menar med Förintelsen. Den tydligaste skillnaden gäller Auschwitz. När fick man då i Sverige utförlig och tillförlitlig information om vad Auschwitz var för något? När det gäller UD och regeringen är svaret den 28 juni 1944.

Auschwitz nämndes ibland i svenska dagstidningar, men kort och utan att man skrev om lägrets funktion som det största av Nazitysklands sex särskilda dödsläger. I april 1944 rymde två slovakiska judar, Rudolf Vrba och Alfréd Wechsler från Auschwitz. De hade arbetat som kontorister i lägret och hade därför en god överblick över vad som hände där. När de kommit till Slovakien skrev de ner en fyllig rapport om lägret, som sedan började spridas till olika personer i Ungern från slutet av april.

En av dem som fick en kopia var den svenska universitetslektorn vid Budapests universitet Valdemar Langlet. Han överlämnade kopian till den svenska legationen i

⁵² Åmark 2021, kap 5.

⁵³ Carlberg 2012, Levine 2012, Åmark 2016 b.

⁵⁴ Se särskilt Åmark 2016 b.

⁵⁵ Se t ex Levine 1996, kap 6.

Budapest och Danielsson skickade den sedan med kurir till Stockholm dit den kom den 28 juni. Regeringen reagerade omedelbart på innehållet och valde att be kungen, Gustav V att vädja till Horthy att stoppa deportationerna av judarna i Ungern, vilket han genast gjorde. Det var många som protesterade vid den tiden och Horthy gav vika för trycket och satte stopp för deportationerna.⁵⁶

4.1.4 Warszawasvenskarna

En betydande insats då det gällde att förmedla information från den polska motståndsrörelsen om den nazityska terrorn i Polen till den polska exilregeringen i London gjordes av en grupp på åtta svenska affärsmän, som brukar kallas Warszawasvenskarna. Viktigast av dem var Sven Norrman, som arbetade för ASEA i Polen. Den som först skrev om den här gruppen var den polsk-judiska historikern Josef Lewandowski. Han valde att emigrera till Sverige 1969 på grund av den antisemitiska kampanjen i Polen vid den tiden. Väl i Sverige fick Lewandowski uppgifter om Warszawasvenskarna av en bekant och han började undersöka vad som hänt dem. Det blev en lång resa genom det förflutna. År 1979 publicerade han den första studien om dem. Han fortsatte sedan med arbetet och kom 2009 ut med boken *Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942*. Lewandowski hade då samlat på sig ett stort eget arkiv med källor om Warszawasvenskarna och om de svensk-polska förbindelserna.

Tack vare Lewandowskis insats blev nu Warszawasvenskarna en viktig del av historien om Sverige och Förintelsen. Åmark använde hans resultat då han i boken *Att bo granne med ondskan* skrev ett avsnitt om Warszawasvenskarna.⁵⁷ Expressen-journalisten Staffan Thorsell stötte på historien när han skrev sin biografi om militärattachén Curt Juhlin-Dannfelt och valde då att skriva boken *Warszawasvenskarna. De som lät världen veta*. (2014.) Thorsell använder framför allt källor i UD:s arkiv och svensk litteratur.

Från sommaren 1940 till sommaren 1942 förmedlade Warszawasvenskarna, och särskilt då Norrman, foton, dokument och pengar från Warszawa till Stockholm och åter. Norrman använde en resväska med dubbel botten. Uppgifterna fördes sedan vidare från den polska legationen i Stockholm till exilregeringen i London. Den trafiken övervakades av dåtidens FRA, så på UD var man väl medveten om vad som pågick. På sommaren 1942 arresterades sju av Warszawasvenskarna av tyskarna – Norrman var i Stockholm och kom därför undan. Fyra dömdes till döden, en till ett långt fängelsestraff. Alla sju flyttades till fängelse i Berlin, men frigavs på hösten 1944.

Norrmans viktigaste insats då det gällde information om Förintelsen var den resa han gjorde i slutet av maj 1942. Då hade han bland annat med sig det dokument som i den internationella litteraturen kallas Bunds andra brev (Bund var en polsk-judisk, socialistisk organisation.) I det brevet uppgav Bund att 700 000 judar mördats av tyskarna. Vid den tidpunkten var den uppgiften svår att tro på. När den polske premiärministern i exil Sikorski den 9 juni höll ett tal i BBC till polackerna valde han i stället att tala om tiotusentals mördade judar. Den polska legationen i Stockholm överlämnade ett manus till Sikorskis tal till statsministern Per Albin

⁵⁶ Åmark 2021, kap 7, Åmark 2016 a.

⁵⁷ Åmark 2016 a, sid 241 – 244.

Hansson och flera på UD läste talet. Här fick alltså UD pålitlig information om att det pågick massmord på judar i Polen.⁵⁸

4.1.5 Den svenska flyktingpolitiken 1933 – 1941

Den svenska flyktingpolitiken var omdiskuterad redan under kriget. När det kom uppgifter om att en tjänsteman på Socialstyrelsen läckt uppgifter om flyktingar i Sverige till Nazityskland tillsattes en parlamentarisk undersökningskommission, som kom att kallas Sandlerkommissionen efter dess ordförande, den ledande socialdemokraten Rickard Sandler. Kommissionen uppmanade organisationer och enskilda att komma in med klagomål om missförhållanden och fick in drygt 400 anmälningar. Det var dem som kommissionen gick igenom men den gjorde inga egna undersökningar av myndigheternas beslutsfattande. Kommissionen fann att flera exempel på att myndigheterna borde ha gett främst judar uppehållstillstånd. Den omsvängning av flyktingpolitiken som kommissionen menade hade skett hösten 1941 ”måste tyvärr sägas ha kommit för sent” sade kommissionen.⁵⁹

Den andra större frågan kommissionen undersökte var behandlingen av flyktingar när de väl kommit till. Reglerna då det gällde ingrepp mot utlänningar innebar att det länge var rent administrativa beslut som fattades och att denna praxis inte var reglerad i lag, vilket kommissionen kritiserade. Ett antal frihetsberövande hade gjorts utan att skäl fanns för dem, konstaterade utredningen och drog slutsatsen att ett antal flyktingar haft skäl att känna sig rättslösa.⁶⁰

Den första som skrev om flyktingpolitik och utlänningslagstiftning var statsvetaren Thomas Hammar med avhandlingen *Sverige åt svenskarna* (1964) som behandlar perioden 1900 till 1932. Hammar visar hur skydd mot konkurrens på arbetsmarknaden tillsammans med rasism och främlingsfientlighet var viktiga motiv bakom en restriktiv invandringspolitik. Den första som tog upp flyktingpolitiken efter 1933 var Hans Lindberg i avhandlingen *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936 – 1941* (1973) i projektet *Sverige under andra världskriget*. Tyngdpunkten i hans underökning låg på perioden 1936 till 1939. Han följer lagstiftning, politik och den livliga debatten om flyktingpolitiken under de år då allt fler judar sökte sig ut ur Nazityskland, när förföljelserna mot dem blev mer omfattande och brutala. Den svenska politiken blev allt mer restriktiv med målet att hålla Sverige utanför den internationella flyktingproblematiken, samtidigt som fler och fler sökte uppehållstillstånd här. Lindberg tog också upp den flyktingpolitiska debatten, där det fanns en aggressiv flyktingfientlig högeropinion, färgad av rasism och antisemitism å ena sidan, och liberaler och socialdemokrater å den andra sidan som krävde en mer generös flyktingpolitik. I mitten stod riksdagsmajoriteten och regeringen, som inte ville binda Sverige till förpliktelser då det gällde flyktingmottagning utan i stället behålla handlingsfriheten. Lindberg var också den första som tog upp J-passet. Efter Österrikes Anschluss i mars 1938 tog Schweiz och Sverige initiativ till att tyska judars pass skulle stämpas med ett stort J. De som hade sådana pass fick sedan inte resa in i Sverige utan visum.⁶¹

⁵⁸ Åmark 2021, sid 82 – 87.

⁵⁹ SOU 1946:36, sid 325.

⁶⁰ SOU 1946.36, citat på sid 325, se också avsnitt VIII.

⁶¹ Lindberg 1973, se särskilt kap XV, Åmark 2016 a, kap 15.

Steven Kobliks bok *Om vi teg skulle stenarna ropa* från 1987 var det första försöket att ta ett samlat grepp om Sveriges förhållande till Förintelsen. Koblik tog upp frågan om vilken information som kom till Sverige och svenska myndigheter om judeförföljelserna och regeringens, de statliga myndigheternas och den svenska kyrkans agerande i förhållande till de hotade och förföljda judarna. Han är klart kritisk mot agerandet.

Kobliks elev Paul A Levine ger en delvis annorlunda bild av Utrikesdepartementets agerande. Levine menar att det skedde en viktig förändring i UD:s agerande under hösten 1942, en förändring som han beskriver i avhandlingens titel med orden ”/f/rom indifference to activism”. Han visar hur ledande UD-tjänstemän aktivt deltog i genomförandet av regeringens allt mer restriktiva flyktingpolitik under 1930-talet för att från 1942 inleda ett aktivt byråkratiskt motstånd mot den nazityska Förintelsepolitiken och UD gjorde allt mer aktiva insatser för att hjälpa enskilda och grupper av judar.⁶² I Levines studie spelar ledande UD-tjänstemän en central roll. Flera av dem porträtteras också i boken *Svenska diplomatprofiler* med artiklar om ledande ämbetsmän som Christian Günther, Arvid Richert, Staffan Söderblom och Gösta Engzell.⁶³

Lindberg och Levine skrev framför allt om flyktingpolitiken och inte om dess praktiska tillämpning. Tillämpningen av regelverket då det gäller flyktingpolitiken skriver Karin Kvist Geverts och Lars Hansson om. Kvist Geverts analyserar i avhandlingen *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938 – 1944* (2008) regelverket då det gäller flyktingpolitiken och menar att judiska flyktingar skiljdes ut och särbehandlades på olika sätt och att den särbehandlingen hängde samman med antisemitiska stämningar i myndigheterna. Hon lanserade begreppet ”antisemitiskt bakgrundsbrus” för att fånga upp sådana stämningar. Hon genomförde också en stor kvantitativ studie av besluten om uppehållstillstånd i Sverige för judiska flyktingar, politiska flyktingar och övriga utlänningar. Hon menar att de judiska flyktingarna diskriminerades därför att de var judar och att antisemitiska attityder spelade en viktig roll.⁶⁴

Lars Hansson studerar i avhandlingen *Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940 – 1945* (2018) flyktingmottagandet vid gränsen mellan Bohuslän, Dalsland och Värmland mot Norge under åren 1940 till 1945. Han går igenom 33 000 förhörsprotokoll med flyktingar från Norge och visar hur den svenska flyktingmottagningen förändrades från att ha varit relativt restriktiv till att ta emot alla som sökte sig över gränsen. I den tidigare forskningen talas det om avvísningar av flyktingar direkt vid gränsen, här får man för första gången en omfattande studie av vad som faktiskt hände där.

Det finns också några studier som fokuserar på flyktingarnas liv i Sverige sedan de väl kommit hit. Ingrid Lomfors skrev avhandlingen *Förlorad barndom, återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (1996). Den handlar om 500 tyska barn som kom med den så kallad Kindertransporten. Tre fjärdedelar av de här barnen förlorade åtminstone en nära anhörig i Förintelsen. De utgjorde inte ett

⁶² Levine 1996. Levine för framställningen fram till 1944 och avrundar den med att kort ta upp Raoul Wallenbergs insatser i Budapest.

⁶³ Artéus – Leifland 2001.

⁶⁴ Kvist Geverts 2008.

samlat kollektiv, utan spreds ut över landet. Efter kriget stannade två tredjedelar i Sverige, medan de övriga utvandrade till USA eller Israel.⁶⁵

Mirjam Sterner Carlberg skrev en avhandling i socialt arbete om den judiska församlingen i Borås, *Gemenskap och överlevnad. Om den judiska gruppen i Borås och dess historia* (1994). Avhandlingen har ett fokus på perioden 1945 till 1960. De flesta judiska flyktingarna som kom till Borås var före detta koncentrationslägerfångar och fler var kvinnor än män. Många var östeuropeiska judar med en lägre social status. De utvecklade en egen identitet och många talade jiddisch.

Den offentliga debatten om flyktingpolitiken i riksdagen och i pressen behandlas på olika sätt i forskningen. Lindberg skrev t ex om den intensiva debatten under 1938 och 1938 och författaren Ola Larsson gör i boken *Djävulssonaten* (2007) en djupstudie av vad som kallats "eden i bollhuset", en stor debatt om flyktingfrågorna vid Uppsala studentkår i februari 1939. Mikael Byström tar i avhandlingen "*En broder, gäst och parasit*" (2006) upp debatten efter omsvängningen, perioden 1942 till 1947. Byström visar att det fanns nog så olika uppfattningar om flyktingarna och att särskilt konservativa och nazistiska debattörer vidhöll en negativ och kritisk inställning till flyktingarna, medan liberala och socialdemokratiska debattörer var beredda att se särskilt de nordiska flyktingarna som bröder som skulle välkomnas i Sverige. Han lyfter fram den nordiska broderskapstanken som medförde att just flyktingar från de andra nordiska länderna betraktades på ett annat och betydligt mer positivt sätt än flyktingar från andra länder. Och han menar att de judiska flyktingarna från Norge och Danmark åtminstone nästan sågs som nordiska bröder.

4.1.6 De svenska hjälporganisationerna för judiska flyktingar

Fram till 1939 tog den svenska staten inget som helst ansvar för de flyktingar som fått uppehållstillstånd i Sverige. När staten inte gjorde något för de flyktingar som kom till Sverige, fick de i stället hjälp från privatpersoner och från ett trettiotal hjälpkommittéer. Varje hjälporganisation hade normalt sin egen målgrupp. Här kommer jag att ta upp hjälporganisationer som i första hand arbetade för judiska flyktingar från Nazityskland, medan de politiska flyktingarna behandlas nedan, sid 39 f.

Hjälpkommittéerna spelade normalt störst roll före krigsutbrottet i september 1939, sedan blev det allt svårare för flyktingar från kontinenten att ta sig till Sverige. En metod som regeringen använde för att hålla tillströmningen av flyktingar under kontroll var att införa kvoter för flyktingar av olika kategorier. Tanken var att de flyktingar som kom till Sverige skulle söka sig vidare till andra länder och när de lämnade sin plats i kvoten kunde nya flyktingar tas emot. Kvotsystemet reglerade inresandet till den nivå som passade Sverige, men tog inte hänsyn till de flyendes flyktbehov. Vid årsskiftet 1938/39 fanns det 1 625 kvotplatser för judiska flyktingar.⁶⁶

De mosaiska församlingarna bedrev en med tiden omfattande hjälpverksamhet för judiska flyktingar. Församlingen i Stockholm hade en särskild hjälpkommitté som hade hand om flyktingarbetet. Det har länge förts en debatt om den Mosaiska

⁶⁵ Se också Rudberg 2017 a om hemmet för judiska flyktingbarn i Stigbo.

⁶⁶ Åmark 2016 a, sid 491 f.

församlingens i Stockholm arbete för att hjälpa judiska flyktingar, även inom församlingen. Några har menat att församlingens insatser var begränsade, att den prioriterade så kallade transitmigranter som alltså inte skulle stanna i Sverige och att flyktingar ibland möttes på ett negativt sätt.

År 2000 valde församlingen att ge i uppdrag till statsvetaren Svante Hansson att utreda frågan. År 2004 publicerade han boken *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933 – 1950*. Hansson bygger på ett omfattande arkivmaterial och gjorde ett antal intervjuer. Han visar att Mosaiska församlingen bedrev ett med tiden allt mer omfattande arbete både då det gäller den svenska flyktingpolitiken och hjälp till judar som lyckades ta sig till Sverige. Han menar också att församlingen i sitt flyktingarbete prioriterade transmigranter och att de var de som helt dominerade de flyktingkvoter församlingen så småningom förhandlade fram med staten. Hansson menar att det fanns en restriktiv inställning hos ledande representanter för församlingen mot främmande, dvs även judiska flyktingar som kom till Sverige och att den attityden var en del av förklaringen till prioriteringen av transmigranter. Och han drar slutsatsen att flyktingar och överlevande ”ofta behandlades på ett mindre tillbörligt sätt”.⁶⁷

Historikern Pontus Rudberg har sedan återvänt till frågan i avhandlingen *The Swedish Jews and the victims of Nazi terror, 1933 – 1945* (2015).⁶⁸ Rudberg studerar särskilt den flyktingkommitté som fanns i Mosaiska församlingen och som Hansson inte sade så mycket om. Rudberg analyserar också Mosaiska församlingens relationer till utländska, judiska hjälporganisationer och kan på så sätt sätta in församlingens aktiviteter i ett internationellt perspektiv. Rudberg kan visa att Mosaiska församlingen, hjälpkommittén och ledande representanter för församlingen gjort fler viktiga insatser för att hjälpa judar än vad som tidigare varit känt. Hans studier av församlingens internationella kontakter ger nya resultat och han visar t ex att församlingen gjorde viktiga insatser för att hjälpa tyska judar att utvandra till Palestina.

Rudberg menar att församlingen agerade inom strukturer och regelverk som den själv inte hade kontroll över. Den analysen leder till att han avvisar kritik mot församlingens flyktingpolitik och agerande på ett antal punkter. Han är också kritisk till de sentida intervjuer som Hansson gjort och menar att bedömningar om församlingsledarnas attityder mot flyktingar bygger på intervjuer med begränsat källvärde.⁶⁹

Malin Thor Tureby skriver om den judiska kvinnoklubben i Mosaiska församlingen i Stockholm, vars hjälpinsatser och självständiga arbete hon anser har underskattats i den tidigare forskningen. Hon har också publicerat artiklar om hjälparbetet i de mosaiska församlingarna i Norrköping och Kalmar.⁷⁰

Hechaluz-rörelsen var en judisk och sionistisk rörelse, bildad i Tyskland på 1920-talet. Till Sverige kom den genom veterinären Emil Glück, som lyckades få en kvot på från början tio personer. Det gällde ungdomar som kom till Sverige för att här gå

⁶⁷ Hansson 2004, citat på sid 428.

⁶⁸ Se också Rudberg 2017 b, som är en omarbetad och delvis utvidgad version av avhandlingen.

⁶⁹ Rudberg 2015, se särskilt Summary där kritiken mot tidigare forskning och debattinlägg sammanfattas. – Det finns också en tysk avhandling om den Mosaiska församlingen och dess flyktingarbete, Maier-Wolthausen 2018.

⁷⁰ Thor Tureby 2008, 2010, 2019.

igenom en utbildning på 18 månader i framför allt jordbruksarbete innan de förväntades fortsätta som invandrare till Palestina. Malin Thor behandlar rörelsen i sin avhandling *Hechaluz – en rörelse i tid och rum: tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933 – 1943* (2005). Trots att rörelsen hade en speciell ideologisk grund kom den att passa väl in i svensk flyktingpolitik på 1930-talet, då både staten och den Mosaiska församlingen prioriterade transitmigranter. Efter novemberpogromerna 1938 utökades kvoten till 300 personer. Efter krigsutbrottet blev det inte längre möjligt för ungdomarna att fortsätta till Palestina, utan de blev kvar i Sverige. Totalt kom det 491 judiska flyktingar till Sverige på den här kvoten, 147 kunde fortsätta till Palestina, 106 till andra länder och 238 blev kvar i Sverige.

Israelmissionen grundades i slutet av 1800-talet av den Svenska Kyrkan för att bedriva mission bland judar med syftet att omvända dem till kristendomen. Efter det första världskriget byggde man upp en verksamhet i Wien. Efter Österrikes Anschluss till Nazityskland i mars 1938, ändrades förutsättningarna för verksamheten radikalt. Nu kom det främst att handla om att hjälpa österrikiska judar att lämna landet, dels till Sverige, dels till andra länder. Verksamheten har behandlats av flera forskare. De viktigaste bidragen är Lars Edvardssons bok *Kyrkan och judendomen: svensk judemission med särskild hänsyn till Svenska Israelmissionens verksamhet 1875 – 1975* (1976) och Pär Frohnerts artikel ”*De behöva en fast hand över sig*”. *Missionsförbundet, Israelmissionen och de judiska flyktingarna 1939 – 1945* (2008).

Israelmissionen fick till stånd en särskild flyktingkvot för judar från Wien och fick ut knapp 300 personer till Sverige, men också cirka 3 000 personer till andra länder. I Sverige öppnade Missionsförbundet ett särskilt transitläger i Skåne för judar från Österrike. Inställningen till judar bland dem som arbetade med Israelmissionen kunde vara fördomsfull och åtminstone somliga kristna menade att lösningen på dåtidens så kallade ”judefråga” var att judarna konverterade till kristendomen.⁷¹

Landsinsamlingen för landsflyktiga intellektuella vände sig främst till judar med akademiska yrken. Insamlingen hade dock påtagliga problem att få in medel för understöd till flyktingar i Sverige. Det är än så länge inte så mycket skrivet om Landsinsamlingen.⁷² I Göteborg fanns det också en hjälpkommitté som var en mindre och enklare variant av Landsinsamlingen. En av de drivande krafterna var Ingrid Segerstedt Wiberg.⁷³

Under de senare åren av kriget, från 1943 bildades det en rad nya organisationer främst inriktade på att göra insatser i återuppbyggnadsarbetet efter kriget men en del av dem gjorde också insatser för flyktingar, som Samarbetskommittén för demokratisk upplysning (SDU), Studentförbundet för Internationellt Samhällsstudium och Uppbyggnadsarbete (SISU) och Tjeckoslovakiska hjälpkommittén för deporterade judar.⁷⁴

⁷¹ Se också Koblik 1987, Besserman 1991, Perwe 2006, Åsbrink 2011.

⁷² Åmark 2016 a, sid 514 ff, Frohnert 2006, 2013.

⁷³ Åmark 2016 a, sid 520 f, Dahl 2018.

⁷⁴ Det verkar inte finnas så mycket skrivet om dessa organisationers flyktingarbete, se Bokholm 2007, sid 325 – 414 och Müssener 1974.

4.1.7 Svenska räddningsaktioner: judarna i Norge och Danmark 1942 – 1943

Efter att Nazityskland i oktober 1941 stoppat möjligheter för judar att resa ut ur av Nazityskland kontrollerade områden ändrades så småningom den svenska flyktingpolitiken karaktär. Ännu hösten 1941 kom det in ett antal ansökningar om uppehållstillstånd i Sverige för judar, men t ex socialministern Gustav Möller noterade att judar som fått uppehållstillstånd inte längre kom till Sverige. Därefter blev det i stället särskilda räddningsaktioner som blev helt dominerande i den svenska flyktingpolitiken. De första större insatserna gällde judar i Norge och Danmark. Det finns vid det här laget en betydande forskning i både Norge och Danmark om judarnas arrestering, deportering respektive flykt till Sverige. Den forskningen följer normalt judarnas väg ut ur landet men säger inte så mycket om vad som hände dem när de väl kommit till Sverige.⁷⁵ I den svenska forskningen är det Paul Levine som skrivit om den svenska regeringens och Utrikesdepartementets agerande då det gällde judarna i Norge och Danmark.⁷⁶

Under hösten 1942 skärptes den nazityska ockupationsmaktens politik gentemot judarna i Norge. Det svenska utrikesdepartementet fick ta emot vädjanden om hjälp till judar i Norge från anhöriga och vänner i Sverige och inledde nu den med tiden omfattande verksamhet för att hjälpa enskilda judar som Levine kallat byråkratiskt motstånd mot Förintelsen.

Deportationen av norska judar den 26 november 1942 kom uppenbarligen som en överraskning för regeringen och UD. Regeringen erbjöd Auswärtiges Amt att ta emot alla judar från Norge, både de som deporterats och de som fanns kvar i landet men svaret blev kategoriskt avvisande. Judarna från Norge fördes i några olika omgångar till Auschwitz, där de flesta mördades direkt vid ankomsten.⁷⁷

I augusti 1943 skärptes läget i Danmark avsevärt, med omfattande protester mot ockupationsmakten, regeringen avgick och ersattes av en regering av statssekreterarna. Det svenska Utrikesdepartementet fick från augusti rapporter om det försämrade läget för judarna i landet och många svenskar vände sig även denna gång till UD och begärde hjälp för släktingar och vänner. Det är åter Levine som gett en detaljerad genomgång av händelseförloppet.⁷⁸ Den här gången hade de ledande tjänstemännen på UD lärt av erfarenheterna från Norge året innan och var redan från början inställda på att ge alla judar i Danmark som kunde ta sig till Sverige uppehållstillstånd. I slutet av september fick den svenska ministern i Berlin, Arvid Richert, instruktioner från UD att till tyskarna erbjuda att Sverige var villigt att ta emot alla judar från Danmark. På Auswärtiges Amt förnekade man att det fanns något hot mot de danska judarna.

Den 2 oktober höll Sven Grafström på UD:s pressbyrå en presskonferens där han informerade representanter för både den svenska och den utländska pressen om det svenska erbjudandet. Uppgifterna rapporterades omedelbart i den svenska radion och den vägen fick många danskar klart för sig att alla judar i Danmark som kunde ta sig till Sverige skulle få stanna. Natten mellan den 2 och 3 oktober inleddes

⁷⁵ Se t ex Bruland 2017, Lidegaard 2013.

⁷⁶ Levine 1996, kap 7, 8 och 11.

⁷⁷ Levine 1996, kap 10, Åmark 2021, sid 156 ff.

⁷⁸ Levine 1996, kap 11.

arresteringarna av judarna i Danmark men aktionen misslyckades. Totalt deporterades 477 judar till koncentrationslägret i Theresienstadt, medan närmare 8 000 judar och danskar gifta med judar lyckades ta sig till Sverige under de följande veckorna.⁷⁹

Med de norska och danska judarnas flykt till Sverige kom mer än 8 000 judar till Sverige. Det torde ha varit fler än antalet judiska flyktingar som tagits emot under hela perioden från 1933 till 1941. Det visar hur mycket den svenska regeringen flyktingpolitiken då det gällde judar hade förändrats på kort tid.

4.1.8 Budapest 1944 – Förintelsens sista kapitel

Det råder ingen tvekan om att Raoul Wallenberg är den svensk som är mest känd, inte bara i Sverige utan också internationellt för räddningsaktioner för de hotade judarna. Det finns en omfattande internationell litteratur om Wallenberg, inklusive filmer och dokumentärer. Det finns också en offentlig utredning som noggrant utredde vad UD och den svenska regeringen gjorde för Wallenberg sedan han arresterats, med den talande titeln *Ett diplomatiskt misslyckande*.⁸⁰

Det dröjde länge innan någon svensk yrkeshistoriker skrev en vetenskaplig framställning om Wallenberg. Den förste som gjorde det var den svensk-ungerske historikern Attila Lajos med avhandlingen *Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest* (2004). Mycket av det som tidigare skrivits om Wallenberg byggde på intervjuer, medan Lajos framför allt använde samtida källor i svenska och ungerska arkiv. Han menar att Wallenbergs roll överdrivits i den tidigare litteraturen, medan de ungerska lokalanställda i Wallenbergs hjälpaktion underskattats. Han skriver också om hyllningslitteraturen om Wallenberg och om hur hjältemyten skapats.

År 2011 kom Paul A Levine med boken *Raoul Wallenberg i Budapest. Människan, myten och Förintelsen*.⁸¹ Levine hävdar att hans bok skiljde sig från de typiska hagiografiska skildringarna genom att han bygger på det samtida skriftliga källmaterialet. Levine skriver inte bara om Wallenberg utan också om de insatser som de svenska diplomaterna i Budapest gjorde och om universitetslektorn vid universitetet i Budapest, Valdemar Langlet. Även Levine diskuterar mytbildningen om Wallenberg och avfärdar ett antal typiska överdrifter om honom. Levine ville hitta människan bakom myterna och ge en historiskt belagd bild av Wallenberg i Budapest.

År 2012 hade det gått hundra år sedan Raoul Wallenberg föddes. Det året kom det ut två populärvetenskapliga biografier om Wallenberg. Slavisten Bengt Jangfeldt publicerade boken *Raoul Wallenberg. En biografi* och journalisten Ingrid Carlberg *”Det står ett rum här och väntar på dig ...”. Berättelsen om Raoul Wallenberg*. De här böckerna är typiska biografier som följer Raoul Wallenbergs liv. De använder både ett omfattande arkivmaterial och intervjuer, även sådana de själva gjorde. Carlberg följer också Wallenbergs öden efter att han den 17 januari 1945 arresterats av ryssarna och skickats till Moskva. Jangfeldt och Carlberg redovisar noggrant vilket källmaterial och vilken litteratur de bygger på, klart mer utförligt än vad som

⁷⁹ Levine 1996, kap 11, Åmark 2016, sid 554 ff, Zander 2013.

⁸⁰ SOU 2003:18.

⁸¹ Boken kom 2010 på engelska.

är brukligt i den här typen av litteratur. Samtidigt är deras källkritik bristfällig – särskilt Carlberg tror gärna på allt gott som sagts om Wallenberg.⁸²

Året därpå kom historikern Gellert Kovacs med boken *Skymning över Budapest. Den autentiska historien om Raoul Wallenberg och kampen för människoliv 1944–45*. Kovacs menar att Wallenberg hade goda kontakter med representanter för den ungerska motståndsrörelsen. Han skriver rätt utförligt om den politiska miljön i Ungern och om olika grupperingar som var verksamma där med stöd i ungerskt källmaterial och litteratur och hävdar att Wallenbergs notiser i sin almanacka om vilka han träffade visar att han hade kontakter med den ungerska motståndsrörelsen.

År 2016 publicerade Klas Åmark boken *Förövarna bestämmer villkoren. Raoul Wallenberg och de internationella hjälpaktionerna i Budapest*. Den här boken är en systematisk jämförelse av alla de internationella hjälpaktionerna som pågick i Budapest, byggd på den internationella forskningen men också på t ex schweiziskt källmaterial som finns tillgängligt i en databas på internet. Jämförelsen mellan de olika hjälpaktionerna visade att Wallenberg inte riktigt hade den ledande roll i Budapest som andra författare hävdar. Åmark menar att den schweiziskt-sionistiska hjälpaktionen, ledd av vicekonsuln Carl Lutz hjälpte fler judar i Budapest än Wallenbergs hjälpaktion.

4.1.9 De vita bussarna

De Vita bussarna gjorde, under ledning av det svenska Röda Korsets vice ordförande Folke Bernadotte på våren 1945 en omfattande aktion för att hämta norska och danska koncentrationslägerfångar men också fångar från Ravensbrück till Sverige var. Liksom Wallenbergs insatser – länge kända men utan att någon forskare genomfört en grundläggande empirisk studie av aktionen. Statsvetaren Sune Persson publicerade ett större arbete, *”Vi åker till Sverige”*. *De vita bussarna 1945* (2002). Han bygger på omfattande arkivforskning i framför allt Sverige och Danmark och utnyttjar både myndighetsarkiv och privata arkiv. Persson följer förhandlingarna mellan Bernadotte och SS-chefen Heinrich Himmler, som gjorde aktionen möjlig. Han skildrar bussarnas resor till olika koncentrationsläger och hur de hämtade koncentrationsfångar och först förde dem till koncentrationslägret Neuengamme nära danska gränsen. Därifrån fördes de till Frøslev i Danmark och sedan vidare till Sverige. Persson diskuterar också hur många personer av olika nationaliteter som räddades, men utan att komma fram till ett bestämt resultat.

Historikern Ingrid Lomfors har sedan skrivit boken *Blind fläck. Minne och glömska kring Svenska Röda Korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945* (2005) som kritiserar inte bara den bild Sune Persson tecknar utan också den etablerade bilden av De vita bussarna och den moralaktionen ansetts vila på. Kärnan i Lomfors bok handlar om ett tragiskt inslag i Vita bussaktionen. När de skandinaviska koncentrationslägerfångarna – som var de som hämtades först – skulle samlas i Neuengamme krävde tyskarna att de vita bussarna först skulle transportera bort 2 000 franska, polska och ryska fångar till ett annat läger för att bered plats för skandinaverna i Neuengamme. Det gick den svenska ledningen med på och transporten genomfördes med svårt sjuka fångar, av vilka många dog under eller snart efter transporten. Lomfors menar att om ledningen för de vita bussarna följt

⁸² Åmark 2016 b, sid 169.

Röda Korsets principer så hade man först räddat de som hade störst behov av hjälp och låtit skandinaverna – som fått matpaket och därför var i bättre kondition än många andra fångar – stanna kvar i Neuengamme.

Lägret Neuengamme utrymdes den 20 april och fångarna flyttades till fyra fartyg i Lübecks hamn. Där angreps de av engelskt flyg, som sänkte tre av fartygen vilket ledde till att cirka 10 000 fångar dog.⁸³

Historieskrivningen om de Vita bussarna har alltså ingått i den kritiska omvärdering av svenska insatser under kriget som präglat de senare decennierna. Ulf Zander tar upp det problemet i en artikel som jämför hur befrielsen av koncentrationslägret Bergen-Belsen och de Vita bussarna har behandlats i Storbritannien och Sverige. Izabela Dahl har också publicerat ett par artiklar om hur de Vita bussarna har behandlats i tysk forskning och debatt.⁸⁴

Vid krigets slutskede begärde UNRRA att Sverige skulle ta emot cirka 10 000 före detta koncentrationslägerfångar och bereda dem vård och möjligheter till återhämtning. De berörda fångarna kom framför allt från koncentrationslägret Bergen-Belsen och många av dem var judiska kvinnor. Den här aktionen kallas ibland De vita fartygen eller De vita båtarna eftersom de före detta fångarna transporterades till Sverige med fartyg.⁸⁵ Det finns fortfarande inte någon större undersökning av den här aktionen, hur den genomfördes och vad som hände med de före detta fångarna i Sverige. Ulf Zander har dock skrivit en artikel om de fångar som fördes till Sigtunastiftelsen för vård och Torbjörn Nilsson om de som kom till lägret Doverstorp.⁸⁶

4.2 Sverige och Förintelsen, 1945 – 1965

Med krigets slut och de allierades ockupation av Nazityskland stoppades det systematiska folkmordet på Europas judar. Men konsekvenserna av Förintelsen levde kvar och gör det än i vår tid. Den svenska forskning som handlar om utvecklingen efter krigsslutet arbetar med delvis andra frågor än forskningen om perioden från 1933 till 1945. I den senare forskningen var frågor om vad man i Sverige visste om judeförföljelser och Förintelsen, vilka åtgärder regering och myndigheter vidtog och vilka flyktingar som fick uppehållstillstånd i Sverige centrala. I den förra forskningen handlar det i stället om vad överlevande berättat om sina upplevelser, hur de togs om hand i Sverige och hur man i efterhand har sett på och förstått Förintelsen. Några tidigare studier av den här problematiken finns det men det ser också ut som om det skett en tydlig tyngdpunktsförskjutning i den svenska forskningen från forskning om perioden 1933 till 1945 till forskning om tiden efter 1945, framför allt då de två decennier från 1945 till 1965.⁸⁷

De kallades 1945 års räddade, de som kom till Sverige med de Vita bussarna och de Vita båtarna. Sammanlagt handlade det om drygt 30 000 personer. Svenska myndigheter registrerade 20 807 personer som ankomna med bussarna, 9 527 som

⁸³ Persson 2002 sid 225 ff och Åmark 2016 a, sid 564 – 572 om Neuengamme.

⁸⁴ Zander 2006, Dahl 2012, 2015.

⁸⁵ https://sv.wikipedia.org/wiki/Vita_b%C3%A5tarna

⁸⁶ Zander 2005, Nilsson 2005 om Doverstorp.

⁸⁷ Se Heuman – Rudberg (eds) 2021.

kommit med båtarna. Ett rätt stort antal var kvinnor från koncentrationslägret Ravensbrück, som kom med de Vita bussarna och från lägret Bergen-Belsen som kom med båtarna. Det var främst yngre judiska kvinnor som överlevt den fruktansvärda tiden i lägren.

Det var ungefär 1 400 svenskar eller svenskar som blivit tyska medborgare som nu återvände till Sverige med de Vita bussarna för att stanna. De cirka 7 000 danskarna och norrmännen förväntades återvända snarast till sina hemländer och det gällde också de cirka 2 900 belgarna, holländarna och fransmännen.⁸⁸

Mer komplicerat visade det sig vara med östeuropéerna. De kallades till en början ofta repatriandi, d v s de som ska återvända till sina fosterländer. Det är framför allt dem som forskningen om vad som hände med 1945 års räddade handlar om. När Sovjet tagit kontrollen över Östeuropa blev frågan om de som kallades repatriandi verkligen ville återvända, om de skulle välja att stanna i Sverige eller fortsätta till andra länder. Den största gruppen var de cirka 7 500 polackerna.

I boken *På tröskeln till folkhemmet* (1995) jämför historikern Lars Olsson vad som hände med baltiska flyktingar som kom till Skåne med polska koncentrationslägerfångar. Det visade sig snart att de baltiska flyktingarna kommit till Sverige för att stanna. De utgjorde ett tvärsnitt av en normal befolkning då det gällde kön, ålder och civilstånd. Svenska myndigheter började tidigt verka för att de skulle försörja sig själva, gärna med jordbruksarbete eller skogsarbete där det rådde brist på arbetskraft i Sverige. För polackerna däremot prioriterade man i stället tillfälliga anställningar, som i betskörden. Relationerna till de nyanlända var ibland ansträngda. Polska judinnor utsattes för antisemitiska hotelser från andra polacker.

Historikern Wirginia Bogatic har också studerat de polska koncentrationslägerfångarna som kom till Sverige 1945 i avhandlingen *Exilens dilemma: Att stanna eller att återvända. Beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägret Ravensbrück och räddades till Sverige 1945 – 1947* (2011). Bogatic analyserar det komplexa politiska agerandet mellan den svenska regeringen å ena sidan och två polska regeringar å den andra, exilregeringen i London och den nya polska regeringen i Warszawa. Det är framför allt de enskilda kvinnornas beslut att välja att stanna i Sverige eller återvända till Polen som hon behandlar – det är det som är ”exilens dilemma”. Bogatic har intervjuat tretton polska kvinnor om deras livsberättelser och de val de gjorde den gången. Den polska exilregeringen uppmanade till en början kvinnor att stanna i Sverige på grund av de oklara förhållandena i Polen under sovjetisk ockupation, medan den nya regeringen i Polen aktivt uppmanade kvinnorna att återvända till Polen.

Izabela Dahl tar i sin doktorsavhandling⁸⁹ också upp polska judiska kvinnor som kom till Sverige, dels under åren 1945 – 1946, dels 1968 – 1972 och de identiteter de formade. Hon påpekar att den svenska forskningen om flyktingarna som kom till Sverige i samband med kriget sällan lyfter fram genusperspektivet och det faktum att många, särskilt från Polen var unga kvinnor. Hon använder intervjuer, protokoll, brev och den press som särskilt riktades till de evakuerade.

⁸⁸ Åmark 2016 a, sid 564 –, 574.

⁸⁹ Dahl 2013. Avhandlingen skrevs vid Humboldt-universitetet i Berlin och hör därför egentligen inte till området ”svensk forskning”.

En studie av ett annat slag än de historiska studierna om flyktingarna och deras beskrivningar av sina upplevelser under Förintelsen är psykoanalytikern Suzanne Kaplans avhandling i pedagogik, *Barn under Förintelsen – då och nu* (2003).⁹⁰ Det hon studerar är hur barn upplevde Förintelsen, inte vad som faktiskt hände i lägren. Kaplan var svensk koordinator för det internationella projektet The Survivors of Shoah – Visual History Foundation. Hon är främst intresserad av barns traumatisering av särskilt svåra upplevelser och vill bidra till hur man behandlar sådana patienter.

Under krigets senare del och åren efter krigsslutet skedde det en förskjutning av den svenska flyktingpolitik, från flyktingpolitik till arbetskraftspolitik. Svenska myndigheter insåg att flyktingar inte bara behövde vara en ekonomisk börda utan också att de kunde rekryteras som arbetskraft till områden där det rådde brist på sådan. I den forskning som särskilt intresserar sig för denna problematik finns det dock en tydlig tendens att forskarna inte längre fokuserar Förintelsens offer utan börjar skriva om flyktingar i allmänhet. Därför blir sådana studier av mindre intresse för den här kartläggningen.⁹¹

4.2.1 Förintelsens minneskultur i Sverige

Ett forskningsområde som blivit allt mer omfattande i den internationella forskningen under senare decennier handlar om minnet av Förintelsen, som det kommer till uttryck i vittnesmålen från de överlevande, i den vetenskapliga forskningen, i offentliga minnesceremonier och i olika kulturella uttrycksformer, vare sig det nu gäller minnesmärken över Raoul Wallenberg, filmer, dokumentärer eller skönlitteratur.

I den svenska forskningen återkommer historiografiska översikter i artiklar eller i inledningar till doktorsavhandlingar som framför allt handlar om den historievetenskapliga forskningen men med utblickar mot andra former för minnen. Det är ungefär samma historia som berättas.⁹² Under de första decennierna efter kriget blev en relativ tystnad det dominerande mönstret. Det stora genombrottet för minnet av Förintelsen i Sverige – som i många andra länder – kom med visningen av TV-serien *Förintelsen* under 1979. Steven Kobliks bok *Om vi teg skulle stenarna ropa* pekas normalt ut som den första boken som systematiskt tar sig an Sverige och Förintelsen.

Maria-Pia Boëthius bok *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget* (1991/1999) tas också upp, men mer för det brott med det småstatsrealistiska paradigmet, som försvarade samlingsregeringens politik under kriget, som den innebar än för vad hon hade att säga om Sverige och Förintelsen. Huvudtemat i Boëthius bok är just den svenska neutralitetspolitiken och eftergiftspolitiken mot Nazityskland. Men hon tar också upp den svenska flyktingpolitiken under 1930-talet och vad man i Sverige visste och gjorde då det gäller Förintelsen. Boëthius är särskilt kritisk mot den svenska regeringens tystnad och mot den restriktiva flyktingpolitiken.

⁹⁰ Kaplan skrev först en doktorsavhandling och gav sedan ut en bearbetad version för en bredare läsekrets. Det är den senare jag använt här.

⁹¹ Se t ex Byström 2012, Byström och Frohnert 2017 sid 28 ff.

⁹² Se t ex Holmila – Kvist Geverts 2011, Zander 2003, Wagrell 2020.

Göran Perssons initiativ omkring millennieskiftet 2000 med den första stora internationella konferensen i Stockholm, som antog Stockholmsdeklarationen, tillsammans med grundandet av Forum för Levande Historia (2003) och finansieringen av Swenazprogrammet ledde till att Förintelsen kom att betraktas som en integrerad del av svensk historia – och svensk samtid – vilket i sin tur ledde till en bred, ny forskning som framför allt handlade om Sverige och Förintelsen men också om olika aspekter av Förintelsen.

Den bild av hur intresset i Sverige för Förintelsen följt en historisk progression, från tystnad till allt större upp märksamhet under det senaste decenniet, ifrågasätts av kulturvetaren Kristin Wagrell i doktorsavhandlingen ”*Chorus of the Saved*”. *Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943 – 1966* (2020). Wagrell studerar hur Förintelsen och dess offer och överlevande har behandlats i den offentliga debatten i Sverige med utgångspunkt i några olika händelser. Under andra hälften av 1950-talet skrevs det t ex mycket om Anne Frank efter publiceringen av hennes dagbok, som togs som utgångspunkt för teaterpjäser och filmer. Andra händelser hon utgår från är rättegången mot Adolf Eichmann i Israel år 1961 och författaren Nelly Sachs, som fick nobelpriset i litteratur 1966. Wagrell visar att sådana händelser ledde till en omfattande uppmärksamhet, som sedan sjönk undan tills det var dags för näst våg av intresse. Bilderna av offer och överlevande konstruerades också delvis olika beroende på utgångspunkterna.

Frågan om hur det tidiga minnet av Förintelsen egentligen såg ut i Sverige under de två decennierna efter krigsslutet är också ämnet för historikerna Johannes Heumans och Pontus Rudbergs antologi *Early Holocaust Memory in Sweden* (2021). I tolv kapitel behandlar en rad forskare olika exempel på minnen av Förintelsen, genom dokumentationer, vittnesberättelser, böcker, pressen och judiska reaktioner på rättegångarna mot krigsförbrytare.

Flera av kapitlen handlar om tidiga insatser för att dokumentera Förintelsen och samla in vittnesmål från överlevande. Dit hör också uppgifter som stöd för judiska krav på återlämnande av judisk egendom och judiska kommentarer till de stora krigsförbrytarrättegångarna. I andra kapitel diskuteras hur Förintelsen behandlade i tidiga skrifter liksom i den judiska pressen och de insatser som historikern Hugo Valentin gjorde.

En annan typ av forskning om minnet av Förintelsen handlar om hur Raoul Wallenberg uppfattats som hjälte. Ulf Zander skriver i boken *Förintelsens Röda nejlika. Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol* (2012) om hur bilden av Wallenberg som hjälte utformats och förändrats inte bara i Sverige utan också internationellt. Även konstvetaren Tanja Schult studerar hjältebilderna i boken *A Hero's Many Faces. Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments* (2009). Hon studerar särskilt ett antal minnesmonument över Wallenberg och gör en kategorisering av olika typer av de hjältebilder som använts om honom.

Rebecka Katz Thor har publicerat avhandlingen *Beyond the Witness: Holocaust Representations and the Testimony of Images* (2018). Hon undersöker tre filmer och frågar sig vad de kan vittna om när de överlevande från Förintelsen inte längre lever. Henens tolkningar ger en ny betydelse till filmer till arkiverade filmer.

4.2.2 Vittnesmål och berättelser av överlevande

De överlevandes vittnesberättelser om Förintelsen och om sina liv före, under och efter Förintelsen har kommit att spela en allt viktigare roll. De har använts på rätt olika sätt. De överlevandes berättelser om Förintelsen har i Sverige spelat en mycket viktig roll i undervisningen av skolungdomar men också för allmänheten. Malin Thor Tureby och Kristina Wagrell har på uppdrag av Forum för Levande Historia skrivit en utförlig rapport om den här typen av berättelser, *Vittnesmål från Förintelsens överlevande 1939 – 2020* (2020). Jag följer här den rapporten.

Redan under andra världskriget inledde olika personer insamlingar av dokument och andra källor om de nazityska judeförföljelserna och om Förintelsen. I samband med krigsslutet kom det alltså ett antal tusen överlevande judar till Sverige, framför allt med de Vita bussarna och de Vita båtarna. När de kom till Sverige intervjuades en del av svenska tidningar.⁹³ Redan under 1945 inleddes två större insamlingar av berättelser från de överlevande. The Polish Research Institute Archive (PIZ), med ambitionen att samla in så objektiva vittnesuppgifter som möjligt, vände sig främst till polska, romersk-katolska kvinnor. Insamlingen hade ekonomiskt stöd från den svenska staten, men det drogs in redan under 1946. Materialet finns nu i Lunds universitetsbibliotek.⁹⁴

Ett annat dokumentationsprojekt inleddes av Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete i samarbete med Einar och Gunhild Tegen. Einar var sociolog, Gunhild författare. Målsättningen var att samla in berättelser från alla som kommit till Sverige från tyska koncentrationsläger. Frågeformulär distribuerades till polacker och tjecker. Makarna Tegen publicerade resultat från insamlingen i boken *De dödsdöma vittnar* (1945). Nu finns cirka 200 av de insamlade enkäterna bevarade.⁹⁵ Pia Garde följde långt senare upp den här undersökningen och letade reda på så många som möjligt av dem och publicerade två böcker om sina resultat.⁹⁶

Under 1990-talet gjordes i Sverige tre större insamlingar av vittnesberättelser. Raoul Wallenbergprojektet vid Uppsala universitet samlade in 170 intervjuer med personer som kunde berätta om Wallenbergs hjälparbete i Budapest 1944 – 1945. Här handlade det alltså inte om överlevande koncentrationslägerfångar. Till de intervjuade hörde t ex den svenska diplomaten Per Anger, som tjänstgjorde som attaché på den svenska legationen i Budapest när Wallenberg var där. Den här samlingen av intervjuer gjordes också efter andra principer än andra liknande samlingar, med det uttalade syftet att intervjuerna skulle vara användbara för historisk forskning.⁹⁷

Ungefär samtidigt inledde Nordiska Muséet en insamling av *Judiska minnen*, minnesberättelser från den judiska minoriteten i Sverige. Insamlingen fokuserades på individernas personliga minnen och omfattade personer födda i Sverige, flyktingar som kommit till Sverige under kriget och judar som kom från koncentrationslägren. Det blev så småningom cirka 400 berättelser. En del av dem

⁹³ Se t ex SvD 5.5.1945, DN 5.5.1945, Åmark 2021.

⁹⁴ Se också Dahl 2021.

⁹⁵ Thor Tureby – Wagrell 2020, sid 18 – 22.

⁹⁶ Thor Tureby – Wagrell 2020, sid 21.

⁹⁷ Thor Tureby – Wagrell 2020, sid 39 f.

publicerades av Britta Johansson i boken *Judiska minnen. Berättelser från Förintelsen*. (2000).

En tredje insamling organiserades av Kommittén för Levande historia, som avsågs att bli en kunskapsbank för det som skulle bli Forum för levande Historia. Den dominerande principen för den här insamlingen var ett ”svenskt perspektiv”. Det ledde bl a till att överlevande från koncentrationslägren i liten utsträckning var med bland dem som intervjuades.⁹⁸

Det finns också samlingar av vittnesmål på en rad andra arkiv och bibliotek än de större samlingar som här särskilt nämnts. På sin hemsida listar Forum för Levande Historia sjuutton sådana samlingar. Regeringen har också gett Forum i uppdrag att inleda en ny insamling av minnen från Förintelsen som en del av arbetet på att bygga upp ett museum i Sverige om Förintelsen.

Thor Tureby och Wagrell betonar särskilt att den här typen av vittnesberättelser endast i liten utsträckning använts av svenska historiker. De nämner dock inte Laura Palosuos avhandling om diskrimineringen av judar i Ungern som bygger på Raoul Wallenberg-arkivets intervjuer eller historikern Attila Lajos uppsats, där han diskuterar källvärdet och möjliga resultat av de intervjuerna.⁹⁹ I Wallenbergforskningen används också intervjuer som kompletterande källmaterial av t ex Carlberg och Kovacs.¹⁰⁰ Det hindrar inte att Thor Tureby och Wagrell demonstrerar olika möjligheter som vittnesberättelser av överlevande ger för framtida forskning.

Nu när de som själva överlevde Förintelsen snart är borta talar man också om andra respektive tredje generationens överlevande. Socialantropologen Anna Sarri Krantz har skrivit doktorsavhandlingen *Tredje generationens överlevande – en socialantropologisk studie om minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen* (2018). Den bygger på intervjuer med de överlevandes barnbarn. Sarri Krantz studerar hur de utformar sina identiteter och liv i förhållande till olika former för hur minnet av Förintelsen hålls vid liv och hur de förhåller sig till en judisk identitet och bemöter antisemitismen.

⁹⁸ Thor Tureby – Wagrell 2020, sid 42 ff.

⁹⁹ Palosuo 2004, Lajos 2010.

¹⁰⁰ Carlberg 2012, Kovacs 2013, se också Åmark 2016 b.

5. Svensk forskning om antisemitismen

I regeringens uppdrag till Vetenskapsrådet ingår att kartläggningen också ska omfatta forskning om antisemitismen.¹⁰¹ Däremot sägs det inget om vilka tidsperioder regeringen har i åtanke. Forskningen om antisemitismen kan nödortfört delas in i tre perioder – äldre antisemitism, fram till 1900-talets början, antisemitism under den period som präglas av nazismen och modern eller dagsaktuell antisemitism. Det finns en viss åtskillnad mellan forskningen på dessa områden. Till exempel har Forum för Levande Historia genomfört en intervjuundersökning av dagens antisemitism med en jämförelse med läget år 2005. Den är utförd av idéhistorikern Henrik Bachner och Pieter Belevander och publicerades tidigare i år. (*Antisemitism i Sverige. En jämförelse av attityder och föreställningar 2005 och 2020.*) Jag kommer dock inte här följa upp den här typen av forskning, det leder allt för långt.

Begreppet antisemitism är både oklart och mångtydigt. Det är alltid problematiskt när forskare lyfter in ett begrepp som används flitigt i vardagsspråket och försöker ge det en vetenskapligt fungerande definition. Den definition som svenska historiker föredragit har de hämtat från den amerikanska sociologen Helen Fein:

Antisemitismen är en bestående, latent struktur av föreställningar fientliga mot judar som kollektiv, vilka på det individuella planet manifesteras som attityder, och i kulturen som myter, ideologi, folkliga traditioner och bildspråk och i handlingar – social eller legal diskriminering, politisk mobilisering mot judarna och kollektivt eller statligt våld – vilket leder och/eller syftar till att fjärma, driva bort eller förrinta judar just för att de är judar.¹⁰²

International Holocaust Remembrance Alliance har 2016 antagit en arbetsdefinition av antisemitismen som lyder så här:

“Antisemitism is a certain perception of Jews, which may be expressed as hatred toward Jews. Rhetorical and physical manifestations of antisemitism are directed toward Jewish or non-Jewish individuals and/or their property, toward Jewish community institutions and religious facilities.”¹⁰³

De här definitionerna är inte oproblematiska. Fein talar om fientlighet mot judar, IHRA om hat. Förvisso präglas delar av antisemitismen av både fientlighet och hat. Men svenska forskare som skriver om antisemitismen för gärna in olika begrepp för att peka ut skillnader i intensitet i antisemitismen i Sverige. De talar å ena sidan om

¹⁰¹ Det finns två aktuella översikter över forskningen om antisemitismen, Eriksson 2016 och Kvist Geverts 2020 a.

¹⁰² Jag följer här Andersson 2000, sid 17 f, se också Berggren 1999 och Bachner 2009, kap 1.

¹⁰³ <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism?focus=antisemitismandholocaustdenial>

en hatisk eller propagandistisk antisemitism, å den andra om en vardagsantisemitism eller salongsantisemitism eller ett antisemitiskt bakgrundsbrus. Den empiriska forskningen visar att stereotypa fördomar om judar var rätt utbredda, men att de också kan uttryckas utan att man kan tala om hat mot judar.¹⁰⁴

Ett annat återkommande drag i den svenska antisemitismen under perioden 1920 till 1945 är den skillnad många gjorde mellan äldre judiska familjer väl integrerade i det svenska samhället å ena sidan och östjudar som man gärna tillskrev de typiska fördomarna om judar.¹⁰⁵

Det dröjde länge innan svenska historiker genomförde systematiska studier av antisemitismen. Den första större studien är Lars M Anderssons avhandling *En jude är en jude är en jude ... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900 – 1930* (2000). Andersson diskuterar utförligt hur man ska förstå begreppet antisemitism och ger en bred överblick om den tidigare litteraturen på området. Han menar att antisemitismen i Sverige under den här perioden var självklar och utbredd – hegemonisk är det begrepp han använder som sammanfattning.

Några år senare kom idéhistorikern Henrik Bachners avhandling *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945* (2004), där han följer utvecklingen fram till 1980-talets början med en tyngdpunkt på debatten om Israel från 1967 och cirka femton år framåt. Bachner skrev sedan boken *"Judefrågan". Debatt om antisemitismen i 1930-talets Sverige* (2009) som en del av Swenazprogrammet. Bachner går igenom debatten i konservativa, kristna och socialdemokratiska kretsar. Han visar att det fanns en utbredd föreställning i Sverige på 1930-talet om en judisk särart och att det var rätt vanligt att debattörerna uttryckte bestämda uppfattningar om den särarten i en form som i dag framstår som typiska stereotypa fördomar om judar. Steget till att anse att det fanns en "judefråga" var då kort, liksom uppfattningen att judarna själva hade en skuld för antisemitismen. Därför accepterade också många diskriminerande åtgärder mot judar, som man menade hade allt för mycket makt och privilegier i många länder.

Vid sidan av de få övergripande studierna av antisemitismen tas den upp i studier av speciella ämnen. Sverker Oredsson skriver t ex om antisemitismen i sin studie av Lunds universitet och Karin Kvist Geverts diskuterar antisemitismen hos ämbetsmän vid svenska myndigheter som behandlade flyktingfrågor.¹⁰⁶ Både Andersson och Bachner hävdar också att det varit rätt vanligt i äldre forskning om enskilda framstående svenskar att man tonat ner eller förbisett antisemitiska attityder. Bachner pekar t ex ut forskningen om litteraturvetaren Fredrik Böök och den kände forskningsresanden Sven Hedin som exempel på att man underskattat deras antisemitism.¹⁰⁷

Idéhistorikern Lena Berggren har skrivit om Elof Eriksson och Samfundet Manhem. Hon ser dem som representanter för en propagandistisk antisemitism av ett slag som var rätt ovanligt i Sverige under 1930-talet utanför rent nazistiska kretsar.¹⁰⁸ Ingvar Svanberg och Mattias Tydén tar kort upp antisemitismen i sin

¹⁰⁴ Bachner 2009, Rosengren 2007, Åmark 2016 a, sid 387 – 399.

¹⁰⁵ Carlsson 2004, Åmark 2016 a, sid 387 – 409.

¹⁰⁶ Oredsson 1996, Kvist Geverts 2008 a och b.

¹⁰⁷ Bachner 2009, kap 3, se också Danielsson 2012 som lyfter fram nazism och antisemitism hos Hedin och Odelberg 2008, 2012 som tonar ned sådana åsikter.

¹⁰⁸ Berggren 1999.

stora bok om Sverige och Förintelsen. De menar att den propagandistiska antisemitismen var begränsad, medan det var rätt vanligt att man ansåg att judar var annorlunda än svenskar och att det därför fanns en ”judefråga”. Det uttalade försvaret av judar var ovanligt.¹⁰⁹

Exempel på moderna analyser av enskilda personers förhållande till antisemitismen finns i flera musikvetenskapliga studier av svenska kompositörer. Henrik Karlsson behandlar t ex utförligt problemet i boken *Det fruktade märket. Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen* (2005). Peterson-Berger var inte bara kompositör utan också musikkritiker. Han var starkt påverkad av den tyske kompositören Richard Wagner, som formulerat en programmatisk antisemitism. Peterson-Berger uttryckte antisemitiska uppfattningar i ett antal av de recensioner och artiklar han skrev om musik, samtidigt som han kunde umgås med enskilda judar och tog avstånd från nazismen. Henrik Rosengren tar också upp problemet med antisemitism i sin bok *”Judarnas Wagner”. Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920 – 1950* (2007) Pergament, var också kompositör och musikkritiker. Han mötte i sin gärning tidstypiska fördomar om judar och om att en jude inte kunde förstå svensk kultur tillfullo.¹¹⁰

Till de kulturpersonligheter som i privata brev uttryckte sympatier för både fascism och nazism hörde skulptören Carl Milles. Han glädde sig t ex mycket åt Mussolinis maktövertagande i Italien 1922. Han uttalade också tidstypiska fördomar om judar. Han hävdade att han hade många goda vänner som var judar och som han beundrade samtidigt som han kunde formulera sig nog så fientligt om judar som kollektiv.¹¹¹

Även i den svenska filmen möter vi ibland antisemitiska inslag. Det mest kända exemplet är filmen *Pettersson och Bendel* från 1933, som byggde på en roman av Waldemar Hammenhög. Efter att Hitler sett filmen fick den visas i Nazityskland där den inte bara uppskattades på grund av sin antisemitiska tendens utan också utlöste direkta judeförföljelser.¹¹² Än tydligare var antisemitismen i filmen *Panik*, som hävdade att Kreugerkraschen i början av 1930-talet var resultatet av en judisk konspiration. Sedan tycks åtminstone de grövre antijudiska stereotypierna ha försvunnit ur svensk film.¹¹³

5.1 Kyrkan och antisemitismen

Den kyrkohistoriska forskningen i Sverige har normalt levt sitt eget liv.¹¹⁴ Frågan om hur kyrkan och dess aktiva representanter ställde sig till de politiska frågor som aktualiserades av Nazityskland under perioden 1933 till 1945 har uppmärksammats i ett antal studier.¹¹⁵

¹⁰⁹ Svanberg – Tydén 1997, sid 60, se också Tydén 1986.

¹¹⁰ Se också Gaberding 2007 om Kurt Atterberg.

¹¹¹ Åmark 2016 a, sid 454 f.

¹¹² Furhammar 2003, Olsson 1979.

¹¹³ Eriksson 2016, sid 46., se också Gustafsson 2007.

¹¹⁴ Gunnarsson är historikern som skrev om kyrkohistoria (1995), Jarlert är en kyrkohistoriker som skrivit en historisk undersökning (2005)

¹¹⁵ Se Åmark 2016 a, kap 11 för en översikt.

Inom den svenska kyrkan fanns det politiska uppfattningar av nog så olika slag under 1930-talet. Det är framför allt Göteborgs Stiftstidning och prästen Ivar Redin som inför eftervärlden gjorde sig kända som nazister. Ärkebiskopen Erling Eidem höll en låg profil i förhållande till Nazityskland, nazismen och antisemitismen. Eidem trodde på personliga samtal men inte på offentliga protester. År 1934 hade han träffat Hitler, som fått ett långt raseriutbrott och Eidem drog slutsatsen att Hitler inte lät sig påverkas av protester. Eidem var också tvungen att förhålla sig till en situation i den kyrka han ledde där många präster sympatiserade med nazismen. ”Tyvärr förhåller det sig så att en nazistisk inställning (inklusive antisemitism och maktdyrkan) ej är ovanlig bland prästerskapet” skrev han år 1942.¹¹⁶

Den kristna antijudaismen har en mycket lång tradition. En uppfattning var unik för just den typen av antisemitism, idén om att ”judefrågan” kunde lösas genom att judarna konverterade till kristendomen. Den tanken återfanns t ex hos Svenska Israelmissionen, som Edvardsson skrev om.¹¹⁷ (Se ovan sid 23). Israelmissionen hjälpte cirka 3 400 judar att lämna Österrike och då inte bara judar som konverterat till kristendomen. Det hindrade inte att representanter för missionen talade om ”judafolkens största skuld” som bestod i att de förkastat Jesus som Messias.¹¹⁸

År 1903 bildades Rysslandsmissionen, eller Sällskapet för evangeliets spridande i Ryssland. Historikern Lars I Andersson har skrivit en bok om den, *Mellan Katyn och Auschwitz. Rysslandsmissionen, bolsjevismen och nationalsocialismen 1919 – 1945* (2006). Ordförande och redaktör för organisationens tidskrift Ljus i Öster var överingenjören P E Werner. Han betraktade Sovjet som ett betydligt allvarigare hot mot kristendomen än Nazityskland, vilket bland annat ledde till att han blundade för nazityska förföljelser av judar. I hans skrifter återkom också tidstypiska antisemitiska kommentarer. Andersson kallar dem antisemitiska ”randanmärkingar”. Werner var dock inte någon central person i det kristna Sverige, men hans antisemitism färgade onekligen budskapet i tidskriften Ljus mot Öster.

5.2 Kontinuitet eller förändring i antisemitismen i Sverige?

Frågan om hur – och om – antisemitismen i Sverige förändrades under perioden 1933 till 1945 har inte varit central i forskningen. Åmark menar att det fanns en gräns för svenska med antisemitiska fördomar som gick vid utövandet av öppet, fysiskt våld mot judar. Som exempel tar han bl.a. socialdemokraten Arthur Engberg. När denne var chefredaktör för tidningen Arbetet publicerade han under 1910- och 1920-talet flera öppet antisemitiska artiklar. När han sedan blev chefredaktör för Social-Demokraten upphörde han med detta. Under kriget var Engberg krönikör i Vecko-Journalen och skrev på hösten 1942 i en kommentar till deporteringen av judarna i Norge ett mycket skarpt formulerat avståndstagande från dåtidens antisemitism.¹¹⁹

¹¹⁶ Åmark 2016 a, 352 ff, citat på sid 354. Om Eidem se också Koblik 1987, Runblom 2004, Brodd 2017.

¹¹⁷ Edvardsson 1976

¹¹⁸ Edvardsson 1976, Åmark 2016 a, sid 530 ff.

¹¹⁹ Blomqvist 2001 om Engberg, Åmark 2016 a, sid 408 f.

Bachners avhandling *Återkomsten* utgår från iakttagelsen att antisemitismen ”kom för en tid att närmast helt förvisas från den offentliga arenan”.¹²⁰ Men frågan om antisemitismen i Sverige förändrades under intryck av Förintelsen och hur det gick till när den försvann från offentligheten finns det inte någon närmare studie av.

Vid det här laget finns det alltså ett antal studier som på ett eller annat sätt tar upp antisemitismen. Någon övergripande studie av debatten under åren 1939 till 1945 av liknande slag som Anderssons eller Bachners finns fortfarande inte.

¹²⁰ Bachner 1999, sid 456.

6. Nazitysklands folkmord på romer och antiziganismen

När politiker och historiker tar upp Nazitysklands förföljelser mot andra grupper än judar är romerna ofta den grupp som nämns först. En del talar om Förintelsen av romerna, andra om folkmordet på dem, ibland har det romska begreppet Porrajmos använts.¹²¹ Här har jag valt att använda begreppet folkmord. Den nazityska förföljelsen av romerna utgick från samma hatiska rasism som präglade regimen hela politik. Men synen på romerna påverkades också av uppfattningar om grupper som ansågs vara antisociala.

I forskningen i Sverige om romerna och antiziganismen är det två teman som är särskilt viktiga. Det ena gäller möjligheterna för romer att ta sig till Sverige under perioden 1933 till 1945, det andra den antiziganism som länge präglade synen på romer i Sverige, ofta organiserad och företrädd av den svenska staten. Romernas situation i Sverige har utretts sedan 1900-talets början, men de utredningar som gjordes var länge snarast en del av antiziganismen med tanke på de fördomar om romer som genomsyrade dem.¹²²

Romerna i Sverige var under 1930- och 1940-talen en liten grupp. År 1943 uppskattades de till cirka 500 personer. Från 1914 till 1954 var det förbjudet för romer att resa in i Sverige. Enligt Utlänningslagens kapitel 4, § 19 skulle utlänning avvisas ”1) om han är zigenare eller om han uppenbarligen har för avsikt att söka sitt uppehälle genom bettlande eller att under vandring från ort till annan vinna sin utkomst genom utförande av musik, förevisande av djur eller annan dylik sysselsättning”. Det var därför inte möjligt för romer att få uppehållstillstånd och det är mindre sannolikt att det fanns sådana ansökningar. En konsekvens av inreseförbudet blev att romer som bodde i Sverige inte kunde ta emot besök av t ex ryska släktingar.¹²³

Vad vet vi då om romska flyktingar till Sverige från Nazityskland och Förintelsen? Enligt Svanberg och Tydén var uppgifter om romer ”ovanliga i svensk press”. I ett anförande i riksdagen 1943 nämnde socialministern Gustav Möller att ”asociala element, exempelvis tattare” avvisats vid gränsen mot Norge.¹²⁴

Lars Hansson har i avhandlingen *Vid gränsen* (2018) identifierat några fall där personer avvisats direkt vid ankomsten till Sverige av landsfiskalen. Men det var upp till den enskilda landsfiskalen att ange om flyktingen i fråga ansågs vara tattare eller ej. ”Sannolikt mottogs i Sverige betydligt fler ”tattare” utan att dessa omnämndes under denna beteckning” skriver han (sid 248 f.) Under 1942 upphörde avvisningarna vid gränsen helt.

¹²¹ Paoluso 2009, sid 22, not 1, Koltjarchuck 2020.

¹²² Selling 2013, kap 2, Vitboken om övergrepp och kränkningar, 2014, kap 2.

¹²³ Vitbok om övergrepp och kränkningar, 2014, sid 142 – 155.

¹²⁴ Svanberg – Tydén 1997, sid 351 f.

Historikern Andrej Kotljarchuck presenterade i ett inlägg på den internationella konferensen som Kommittén för utredande av ett museum i Sverige om Förintelsen ordnade i februari 2020 resultat från forskningen om romerna i de nordiska länderna.

Kotljarchuck nämner att norska forskare visat att en grupp på 62 romer från Norge, som besökt Belgien vägrades inresa i Sverige 1934 när de kom till Trelleborg med giltiga norska pass och sedan nekade också den norska regeringen dem att återvända till Norge. År 1944 deporterades gruppen från Amsterdam till Auschwitz, där 58 av dem mördades och bara fyra överlevde.¹²⁵

Jörgen Wiklander har för Kommissionen mot antiziganism gått igenom invandringsförbudet för romer från 1914 till 1954. Han hittade sextio fall där romer avvisats, förpassats eller utvisats ur Sverige. (De 62 norska romerna finns inte med i Wiklanders genomgång.) År 1930 skickades sex romer med tyska pass tillbaka till Tyskland, trots att det då rådde viseringsfrihet för tyska medborgare. Av dem hamnade minst fyra så småningom i Auschwitz.¹²⁶

I Lawen Mothadis biografi om Katarina Taikon (2012) nämner hon två unga kvinnliga romer som kom till Sverige med de Vita busarna. De uppgav att de var judar när de kom till Sverige. De har berättat sina historier för Gunilla Lundgren respektive Berith Kalander. Majgull Axelsson har skrivit en roman, ”Jag heter inte Miriam” (2014) om ett sådant fall.

Sverige deltog aktivt i det internationella polissamarbetet i den Internationella kriminalpoliskommissionen, som från 1930-talets slut leddes av Nazityskland med framstående SS-officerare som Reinhard Heydrich i ledningen. En uppgift för kommissionen var att bekämpa romerna. Sverige representerades i kommissionen av chefen för den kriminaltekniska anstalten Harry Söderman, känd som Revolver-Harry. Jan Selling, lektor i romska studier har publicerat en artikel om Sverige och Kriminalpoliskommissionen där han också kort berör dess antiziganistiska insatser för att ”bekämpa zigenarplågan” som det hette med tidstypisk rasism.¹²⁷

Det finns inte mycket modern forskning om antiziganismen i Sverige framgår det bl.a. av Laura Palosuos och Martin Erikssons översikter av forskningen om rasism och främlingsfientlighet.¹²⁸

Det finns förvisso en äldre svensk historisk och samhällsvetenskaplig forskning om ”zigenare”, men delar av den forskningen är snarast en del av antiziganismen. Romernas situation och historia har under det senaste dryga decenniet särskilt uppmärksamrats. Den statliga utredningen *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55) inledde ett aktivt statligt arbete för att utreda och motarbeta fördomarna om romer. Utredningen använde Helen Feins definition av antisemitism på antiziganismen.¹²⁹ Utredningen ledde bl a till att regeringen tillsatte en kommission för att ta fram en vitbok, som gavs ut av Arbetsmarknadsdepartementet och kom 2014, *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*.

¹²⁵ Kotljarchuck 2020, sid 101. Se också Svanberg – Tydén 1992, sid 353 f.

¹²⁶ Vitbok om övergrepp och kränkningar 2014, sid 152 ff.

¹²⁷ Selling 2017.

¹²⁸ Palosuo 2009, Eriksson 2016.

¹²⁹ SOU 2010:55, sid 166.

Under arbetet med att producera vitboken gick kommissionen ut med en uppmaning till ett antal myndigheter att de borde granska sin egen historia då det gällde förhållandet till romerna och rapportera till kommissionen. Socialstyrelsen tog fasta på uppmaningen och anlidade externa utredare för att genomföra uppdraget, som resulterade i boken *Antiziganism i statlig tjänst. Socialstyrelsens behandling av romer och redande under 1900-talet* (2014) av Niklas Westin med flera.

Historikern Jan Selling kom år 2013 med boken *Svensk antiziganism: fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar* (2013). Där ger han en bred skildring av antiziganismen i Sverige från 1700-talet till våra dagar. Det är främst en diskursanalys, d v s en analys av debatter och utredningar om romer och de begrepp och de fördomar och uppfattningar som olika aktörer uttryckte om romerna i Sverige.

Forskningen om antiziganismen handlar alltså framför allt om den statligt organiserade, diskriminerande politiken mot romer och de stereotypa fördomar den byggde på och formulerade. Antiziganismen utgick också från att romernas kringflackande liv och deras sätt att försörja sig var självvalt och därmed också självförfällt. Några offentliga utredningar behandlade framför allt romernas bostadsförhållanden, utbildning och arbete.¹³⁰ Historikern Andrej Kotljarchuk har studerat en del av detta utredningsarbete i artikeln *State, Experts and Roma. Historian Allan Etzler and pseudo-scientific racism in Sweden*.¹³¹

I de utredningar och den forskning som gjorts om romernas situation finns ibland jämförelser med andra nordiska länder men däremot sägs nästan inget om det nazityska folk mordet på romer och framför allt inte om det uppmärksammades i Sverige. Det gäller t ex utredningen *Zigenarfrågan* (SOU 1956:43) där det finns en kort historisk översikt om romernas situation i Europa men där inget nämns om det nazityska folk mordet på romerna.

¹³⁰ Se särskilt Westin m fl 2014, Selling 2014 och Vitbok 2014.

¹³¹ Kotljarchuk 2017, 2020 a och b.

7. Nazitysklands terror och förföljelser av andra grupper än judar och romer

I regeringens uppdrag till Vetenskapsrådet sägs det. ”Kartläggningen ska också innefatta forskning om folkmord, förföljelse, fängslande och dödande av andra utsatta grupper i samband med Förintelsen, inklusive romers utsatthet och antiziganism”.

Det raskrig som Nazityskland utkämpade gällde inte bara judar och romer, utan också slaviska folk. Ett övergripande mål för den nazityska politiken var att skapa ett ”livsrum” för Nazityskland i Polen och framför allt Sovjetunionen. Den politiken – generalplan Ost – skulle kräva stora folkomflyttningar och massmord på dem som bodde i de områden den nazityska ledningen avsåg att kolonisera. Ledande nazister kunde tala om att 30 till 35 miljoner slaver skulle dö som del av den planen. Nazityskland tog under kriget mot Sovjetunionen många miljoner sovjetiska krigsfångar. De behandlades extremt illa och många dog av svält och sjukdomar. Man beräknar att av 5,7 miljoner sovjetiska krigsfångar dog 3,3 miljoner. Efter den tyska ockupationen av Norge fördes mer än 100 000 krigsfångar dit som tvångsarbetare. Det handlade framför allt om sovjetiska medborgare, jugoslaviner och polacker.

Även Finland tog många sovjetiska krigsfångar som under Fortsättningskriget första år också de behandlades mycket illa, med dödstal runt 30 procent. Saken uppmärksammades i Danmark, Schweiz, Sverige och USA och protester från de länderna ledde till att den finländska militärledningen valde att vidta åtgärder som ledde till förbättringar i krigsfängelägren.¹³²

Det svenska Röda Korsets insatser för särskilt de sovjetiska krigsfångarna har inte behandlats i den moderna svenska historiska forskningen. Den finländske historikern Lars Westerlund har däremot skrivit om det bristande intresset för hjälpinsatser hos den Internationella Röda Korskommittén och de finländska, norska och svenska Röda Kors-organisationerna, trots att det fanns både information och resurser för hjälpinsatser.¹³³

Ett antal av de jugoslaviska och sovjetiska krigsfångarna i Norge och Finland lyckades fly till Sverige. Anders Berge tar upp de sovjetiska krigsfångarna som kom till Sverige i boken *Flyktingpolitik i stormakts skugga. Sverige och de sovjetiska flyktingarna under andra världskriget*. (1992) Berge intresserar sig dock inte för vad dessa fångar var utsatta för i Norge respektive Finland utan studerar framför allt de diplomatiska relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen för att lösa frågan om vad som skulle hända med de ca 4000 sovjetiska flyktingar som kom till Sverige under kriget och deras repatriering. Sverige sattes under hårt tryck från Sovjet när det gällde att se till att flyktingarna återvände dit. Det här var en del av Sovjets allmänna policy då det gällde sovjetiska krigsfångar – alla skulle tillbaka till Sovjet. För Sverige blev det ett problem när det visade sig att ett antal av dem inte alls ville

¹³² Westerlund 2008 a.

¹³³ Westerlund 2008 b.

återvända. Till slut fick cirka 1 750 före detta sovjetiska krigsfångar stanna i Sverige.

Historikern Tomislav Dulic skriver om de drygt 4 000 jugoslaviska krigsfångarna i Norge. Han bygger på intervjumaterial i jugoslaviska arkiv både med vakter i lägren och med fångarna. Dulic skriver främst om de förfärliga förhållandena för de jugoslaviska fångarna i de norska lägren. De utsattes för ett mer hänsynslöst våld och en än sämre behandling än andra tvångsarbetare i Norge, vilket ledde till att somliga drog slutsatsen att målet med lägren var att ta livet av fångarna. Somliga av fångarna lyckades fly och berättar i efterhand om den hjälp de fick av norrmän under flykten och det goda mottagandet i Sverige.¹³⁴

I uppräknigen av andra grupper som utsattes för den nazityska terrorpolitiken nämner regeringen personer med funktionsnedsättning, homosexuella och Jehovas vittnen. Den nazityska regimens eutanasi-program innebar omfattande mord på fysiskt och psykiskt sjuka människor. Man beräknar att närmare 100 000 människor mördades inom ramen för det programmet. Eutanasi-programmet är välkänt från forskningen om Nazityskland.¹³⁵ Mats Deland skriver kort om den svenska sjuksköterskan Dagmar Johansson-Herz som under åren 1937 till 1945 arbetade vid ett mentalsjukhus i Nazityskland. Vid senare rättegångar framträdde hon som vittne om hur patienter mördades. Hon satt några år i sovjetiskt fängelse och återvände sedan till Sverige. Hon frikändes vid en rättegång 1965.¹³⁶ Jag har inte hittat någon annan svensk forskning som tar upp detta område, men den kan ju mycket väl finnas.

Den nazityska regimen förföljde aktivt de homosexuella, många fängslades och skickades till koncentrationsläger där de fick bära rosa trianglar. De utsattes för en verkligt brutal behandling.

Historikern Jens Rydström skriver om RFSU:s historia under åren 1933 till 1944. (Homosexualitet var förbjudet i lag i Sverige till 1944.) Rydström tar upp RFSU:s internationella kontakter och i det sammanhanget kommer han in på relationer till homosexuella i Nazityskland och ger några exempel på tyska homosexuella som kom till Sverige som flyktingar.¹³⁷

Även Jehovas vittnen i Nazityskland förföljdes aktivt av regimen, eftersom de vägrade att underordna sig den nazistiska staten. Flera tusen Jehovas vittnen spärrades in i koncentrationsläger, där de fick bära en lila triangel. Jag har inte träffat på någon forskning om svenska relationer till den här gruppen.¹³⁸

Till de grupper som också drabbades av den nazityska terrorpolitiken hör regimens politiska motståndare. Det är då främst socialdemokrater, kommunister och fackligt aktiva som uppmärksammats i den svenska forskningen.

Den första forskningen på området gjordes inom det man brukar kalla Exilforschung, det vill säga forskning om flyktingar i exil i mottagarlandet. Helmut Müssener disputerade 1974 på avhandlingen *Exil im Schweden: politische und*

¹³⁴ Dulic 2011.

¹³⁵ Se t ex Evans 2005, 200f, sid 254 ff och kap 6.

¹³⁶ Deland 2010, sid 49 f.

¹³⁷ Rydström 2007. Han hänvisar också till flera exilforskningsarbeten som behandlat homosexuella flyktingar i Sverige.

¹³⁸ <https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/den-nazistiska-forfoljelsen-av-andra-grupper>, Svanberg – Tydén 1997, sid 350 f.

kulturelle Emigration nach 1933.¹³⁹ Det är en bred skildring av tyska flyktingar i svensk exil, med tyngdpunkten på de politiska flyktingarna. Klaus Misgeld följde 1976 upp den boken med en studie av tyska socialdemokrater i Sverige och deras diskussioner om en framtida fred i Europa.¹⁴⁰ Det fanns då också ett nordiskt samarbete mellan exilforskarna, som bl a resulterade i en bok med normmannen Einhart Lorenz som redaktör *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*, (1998). Den här forskningen har, trots en hel del viktiga resultat hamnat lite vid sidan av den svenska flyktingforskningen eftersom resultaten publicerades på tyska.

Från Österrike kom det efter landets anslutning till Nazityskland i mars 1938 ca 700 till 1000 flyktingar till Sverige, de flesta var politiska flyktingar. De behandlas i en bok med Irene Nawrocka som redaktör med titeln *Im Exil in Schweden. Österreichische Erfahrungen und Perspektiven in den 1930er und 1940er Jahren* (2013). Boken innehåller ett antal artiklar om framför allt enskilda österrikiska flyktingar och deras tid i Sverige. De vetenskapliga artiklarna kompletteras med självbiografiska betraktelser av första och andra generationens flyktingar i exil i Sverige.

LO och SAP organiserade Arbetarrörelsens flyktinghjälp, som i första hand vände sig till landsflyktiga socialdemokrater. AF stödde mellan 600 och 700 flyktingar 1939, cirka 20 procent av dem var judar. Det fanns länge inte mycket forskning om Arbetarrörelsens flyktinghjälp och den kommunistiska Röda hjälpen. Åmark byggde på några studentuppsatser när han sammanfattade forskningsläget i *Att bo granne med ondskan* (2016 a, kap 15). Historikern Pär Frohnert arbetar med en större studie av dessa och några andra hjälporganisationer och har hunnit publicera några artiklar om dem.

Arbetarrörelsens flyktinghjälp var knuten till det socialdemokratiska partiet och LO som bidrog med finansiering av verksamheten. AF prioriterade fackligt aktiv yrkesarbetare som dessutom var socialdemokrater. Det framgick mycket tydligt efter att Tjeckoslovakien tvingades avträda delar av sudetområdet till Nazityskland efter Münchenöverenskommelsen i september 1938. AF ordnade då så att 370 flyktingar fick komma till Sverige. Vid urvalet valdes judar och kommunister bort. AF hade också mycket goda kontakter med regeringen och myndigheterna och spelade en viktig roll vid urvalet av de som skulle få uppehållstillstånd i Sverige.¹⁴¹

Sveriges Kommunistiska Parti drev den svenska delen av Kominterns Röda hjälpen. Verksamheten var i praktiken mer politisk än en ren flyktinghjälp. Röda hjälpen hade betydligt sämre ekonomiska tillgångar än AF och kunde därför hjälpa betydligt färre personer.¹⁴²

¹³⁹ Müssener har sedan publicerat ett antal arbeten om exilproblematiken.

¹⁴⁰ Misgeld 1976.

¹⁴¹ Frohnert 2013, Tempsch 1997, Åmark 2016, sid 522 f.

¹⁴² Frohnert 2013, 2019.

8. Pågående forskning om Förintelsen och antisemitismen

Informationen om pågående forskning är ofta rätt bristfällig. Förvisso har forskarna normalt en presentation av sig själva och sin forskning på den aktuella institutionens hemsida, men det är välkänt att sådan information inte alltid uppdateras ordentligt. Den 16 juni i år ordnade forskarnätverket för Förintelseforskare en konferens om den pågående forskningen, då 18 forskare presenterade sin aktuella forskning. Jag höll då också en kort inledning om forskningsläget och om kartläggningsuppdraget från Vetenskapsrådet. Ett antal forskare har också skickat uppgifter om pågående forskning till mig och jag har ibland kompletterat dessa uppgifter med sökningar på forskarnas hemsidor. Jag har därför fått en rätt bred men ingalunda fullständig bild av den pågående forskningen.

Det är några trender som framträder särskilt tydligt. Ett tema handlar om forskning som följer upp tidigare insatser och som kompletterar eller vidgar perspektivet från redan publicerade skrifter. Det gäller framför allt studier av flyktingpolitiken i bred mening, som hjälporganisationerna, exilens självhjälp eller gränskontrollen i norra Sverige gentemot Norge. Det finns också en aktiv forskning om romer och om antiziganismen.

Den andra trenden består av en tyngdpunktsförskjutning i forskningen från tidsperioden 1933 till 1945 till tiden efter krigsslutet, i flera fall åren 1945 till 1965, medan andra forskare följer utvecklingen långt fram i tiden. Ett tema som flera forskare tar upp på olika sätt handlar om de överlevande som kom till Sverige framför allt omedelbart efter kriget och hur de togs emot, vilken vård de fick och huruvida de integrerades i Sverige eller valde att flytta till andra länder. Ett andra tema är den numera rätt omfattande minnesforskningen. Den behandlar dels frågor om hur samhället minns Förintelsen, t ex genom minnesplatser eller särskilda minnesdagar och hur minneskulturen formulerades i t ex böcker eller tidningar. En del av den här forskningen presenteras i Heuman och Rudbergs antologi *Early Holocaust Memory in Sweden* (2021). Och det finns sådan här forskning inte bara om Sverige utan också om Balkan.¹⁴³

¹⁴³ Se t ex Hugo Valentincentrets hemsida.

9. Framtida forskningsatsningar

Malmökonferensen i oktober 2021 kommer särskilt att ta upp ”Holocaust Remembrance”, som också är nyckelformuleringen för International Holocaust Remembrance Alliance. Den här genomförda kartläggningen har visat att forskare i Sverige har skrivit rätt utförligt om olika aspekter på frågan om hur Förintelsen minns och det temat också är centralt i den nu pågående forskningen.

Den internationella forskningen om Förintelsen är enorm och man kan då fråga sig hur meningsfullt det är att organisera och genomföra forskning inom detta breda område i Sverige. På senare tid har dock regeringarna i länder som Polen och Ungern vidtagit åtgärder för att försvåra forskning som tar upp de egna ländernas medborgare som förövare under Förintelsen.¹⁴⁴ Det finns därför anledning att diskutera om inte Sverige borde ta på sig ett ansvar för att finansiera och organisera sådan forskning. Ett problem i sammanhanget är språkfrågan – sådan här forskning kräver att forskarna behärskar det aktuella landets språk. Men det finns tillräckligt många forskare, bl a vid Hugo Valentin-centret som skrivit eller skriver om utvecklingen i länder som Polen, Ungern, Rumänien och det forna Jugoslavien för att man ska kunna dra slutsatsen att en sådan här satsning är fullt genomförbar.

Kartläggningen har också visat att det finns några områden då det gäller Sverige och Förintelsen där inte så mycket gjorts och där ny forskning därför behövs. Det bör påpekas att det finns eller kan finnas pågående forskning inom de här områdena men det hindrar inte att nya satsningar kan behövas. Ett område handlar om pressen och Förintelsen. Där har möjligheterna till forskning förbättrats dramatiskt genom digitaliseringen av allt fler dagstidningar. Den forskning som finns består främst av artiklar och uppsatser, medan samlade analyser saknas, inte minst då det gäller vad pressen skrev om Förintelsen under åren 1941 till 1945.¹⁴⁵

Antisemitismen i Sverige under perioden 1939 till 1945 tas upp i ett antal studier om t ex enskilda kulturpersonligheter eller myndigheter. Men det saknas fortfarande ett samlat arbete som behandlar problemet övergripande och där frågan om antisemitismen förändrades signifikant eller inte diskuteras grundligt.

Studierna av den svenska flyktingpolitiken under perioden 1933 till 1945 handlar främst om regelverket och om vilka möjligheter flyktingar hade att få uppehållstillstånd i Sverige. Däremot är det mindre skrivet om hur flyktingar togs emot när de väl kommit till Sverige. (Se dock ovan sid 21 ff om några exempel på sådan forskning.) Det finns studier av till exempel det norska flyktingsamhället i Sverige¹⁴⁶ men det finns fortfarande inte någon liknande studie över de danska flyktingarna som kom hit, särskilt då judarna från Danmark, som helt dominerade den gruppen.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Se Blomkvist 2016 om debatterna om 1900-talets historia i Ungern och Rumänien och DN 11.2.2021 där sju Uppsalahistoriker skriver om det aktuella läget i Polen.

¹⁴⁵ Om forskningsläget, se Åmark 2016 a, kap 8, Pollack 2020.

¹⁴⁶ Se särskilt Grimnes 1969, Barstad 1991.

¹⁴⁷ Se dock Thor Tureby 2006 om danska flyktingar i Kalmar. Pontus Rudberg arbetar med ett projekt om mottagningen av judiska överlevande i Sverige 1945 – 1955.

I de diskussioner som nu förs om ett museum i Sverige om Förintelsen lyfts de överlevandes vittnesberättelser fram. Forum för Levande Historia har också fått i uppdrag att samla in berättelser och andra källor till det blivande muséet. Malin Thor Turebys och Kristin Wagrells nyligen genomförda studie av de samlingar av vittnesmål som finns i Sverige visar att den här typen av muntliga källor inte använts särskilt mycket av den historiska forskningen. Här behövs det insatser för att avgöra vad sådana vittnesmål kan användas till och studier som använder dem som en central källa.

Med Paul A Levines och Stephane Bruchfelds bok för skolan, *...om detta må ni berätta ...* finns det en lärobok som översatts till många språk och delats ut i enorma upplagor. Avsikten är nu att uppdatera den. Däremot finns det inte någon motsvarande bok för universitetsutbildningarna. När det gäller Förintelsen finns det flera användbara handböcker, som till exempel Deborah Dworks och Jan van Pelts bok *Holocaust. A history* (2002/2003) eller Doris Bergens *The Holocaust. A new history* (2009). Däremot finns det inte någon aktuell universitetshandbok om Sverige och Förintelsen. Det finns därför anledning att ta initiativ för att få en sådan bok skriven.

Regeringen har deklarerat sin avsikt att långsiktigt förstärka forskningsfältet. Långsiktighet kan man hävda kräver tjänster – forskare behöver anställningstrygghet för att kunna planera och genomföra forskning på längre sikt. Inrättande av några tjänster som biträdande universitetslektor kan vara ändamålsenlig men de torde inte kunna finansieras via Vetenskapsrådet. Däremot kan Vetenskapsrådet hantera anslag för att finansiera post-doc-tjänster, som också är viktiga för att ge möjligheter för nydisputerade forskare att etablera sig inom forskningsfältet.

För att ett forskningsfält ska kunna utvecklas på lång sikt behövs det normalt personer som inom ramen för sina tjänster kan åta sig att koordinera och samordna forskning, organisera konferenser och fungera som redaktörer för antologier. Närmast till hands ligger då professorstjänster. På sikt är förstået en professur i Förintelseforskning önskvärd, men man behöver veta att det finns ett antal kompetenta sökande innan man utlyser en sådan tjänst. Under tiden kan Vetenskapsrådet dels utlysa medel för gästforskare, dels utlysa särskilda medel för just koordinering och samordning av forskning.

Den finansiering som forskarna redovisar handlar normalt om projektanslag eller post-doctjänster för en person på två - tre år. Fördelarna med projekt med flera aktiva forskare och med längre anslagstid – sex till åtta år – är dock stora. Det blir möjligt att ta upp större områden för forskning och en forskargrupp har lättare än enskilda forskare att bidra till samordning av forskningen och samarbete med andra forskare. Vetenskapsrådet borde därför tilldelas resurser som gör det möjligt att utlysa sådana anslag.

10. Referenser

- Andersson, Lars I, *Mellan Katyn och Auschwitz. Rysslandsmissionen, bolsjevismen och nationalsocialismen 1919 – 1945* (2006)
- Andersson, Lars M – Kvist Geverts, Karin (red), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920 – 1950.* (2008)
- Andersson, Lars M, *En jude är en jude är en jude ... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900 – 1930* (2000).
- Andersson, Lars M, En orättvis betraktelse. Recension av Bernt Hermeles bok "Kommer de, så skjuter jag oss". Om svenska judars liv i skuggan av Förintelsen. *SKMA Nyhetsbrev*, juni 2018
- Andersson, Lars M. och Tydén, Mattias (red.) *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt.* (2007)
- Arbetshistoria nr 2-3, 2006, temanummer om flyktingpolitik
- Arbetsmarknadsdepartementet, *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet.* (2014)
- Artéus, Gunnar och Leif Leifland, (red), *Diplomatprofiler* (2001)
- Axelsson, Majgull, "Jag heter inte Miriam" (2014)
- Bachner, Henri, *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945* (2004)
- Bachner, Henrik och Pieter Belevander *Antisemitism i Sverige. En jämförelse av attityder och föreställningar 2005 och 2020.* (2021)
- Bachner, Henrik, "Judefrågan". *Debatt om antisemitismen i 1930-talets Sverige* (2009)
- Barstad, Tor Arne, Norske flyktingar i Sverige, i Ekman, Stig och Ole Kristian Grimnes (red) *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig.* (1991)
- Bauer, Yehuda, *Förintelsen i perspektiv* (2001)
- Beevor, Anthony, *Andra världskriget. Del 1 och 2.* (2013)
- Berge, Anders, *Flyktingpolitik i stormakts skugga. Sverige och de sovjetryska flyktingarna under andra världskriget.* (1992)
- Bergen, Doris, *The Holocaust. A new history* (2009)
- Berggren, Elise, Bruland, Bjarte och Tangestuen, Mats, *Rapport frå ein gjennomgang av Hva visste Hjemmefronten?* (2020)
- Berggren, Henrik, *Landet utanför. Del 2 Sverige och kriget 1940-1942,* (2021)
- Berggren, Lena, *Nationell upplysning: drag i den svenska antisemitismens idéhistoria.* (1999)
- Besserman, Anna, Den lågkyrkliga väckelsens syn på judar och judendomen, i Nyström, Kerstin (red) *Judarna i det svenska samhället: identitet, integration, etniska relationer.* (1991)
- Blomqvist, Anders E B, Den nationella berättelsens kraft: Avsaknaden av genuina uppgörelser i Ungern och Rumänien och historikernas roll. *Historisk tidskrift*, vol 3, 2016
- Blomqvist, Håkan, *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg.* (2001)

- Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*. (1991/1999)
- Bogatic, Wirginia, *Exilens dilemma: Att stanna eller att återvända. Beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägret Ravensbrück och räddades till Sverige 1945 – 1947* (2011)
- Bokholm, Rune, *Före ... Under ... Efter ... Motstånd mot nazismen och hjälp till dess offer*. (2007)
- Borz, Olof, "I wanted to know how this debt was done". *Raul Hilberg, the Holocaust and History*. (2017)
- Browning, Christopher R., *Helt vanliga män: reservbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen*, (1998)
- Brodd, Birgitta, *Ärkebiskop Erling Eidem under kyrkostrid och världskrig: en studie i förhållningssättet till Tyskland under andra världskriget med beaktande av de svensk-engelska kyrkorelationerna 1933–1945 belyst genom tre utrikesdepartement*. (2017)
- Bruland, Bjarte, *Holocaust i Norge: registrering, deportasjon*, (2017)
- Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.), *Reaching a state of hope: refugees, immigrants and the Swedish welfare state, 1930-2000*, (2013)
- Byström, Mikael, *Broder, gäst och parasit. Offentlig svensk debatt om flyktingpolitiken 1942–1947*. (2006)
- Byström, Mikael, *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*. (2012)
- Carlberg, Ingrid, "Det står ett rum här och väntar på dig ...". *Berättelsen om Raul Wallenberg*. (2012)
- Cesarani David och Levine, Paul A, (eds), *'Bystanders' to the holocaust: A Re-evaluation*. (2002)
- Dahl, Izabela A. Att göra skillnad: Ingrid Segerstedt Wibergs hjälpverksamhet för flyktingmottagande i Göteborg under andra världskriget, i Maria Sjöberg, *Allvarligt talat: Berättelser om livet*. (2018).
- Dahl, Izabela A, Kurz vor Schluss: Die Rettungsaktion „Weisse Busse“ i Paul, Gerhard; Schwensen, Broder, *Mai '45. Kriegsende in Flensburg*. (2015)
- Dahl, Izabela A, Rezeption der Aktion "Weisse Busse" in Deutschland, i Oliver von Wrochem, *Skandinavien im Zweiten Weltkrieg und die Rettungsaktion Weiße Busse: Ereignisse und Erinnerung* (2012)
- Dahl, Izabela A, Witnessing the Holocaust: Jewish Experiences and the Collection of the Polish Source Institute in Lund, I Heuman, Heuman, Johannes – Pontus Rudberg, *Early Holocaust Memory in Sweden: Archives, Testimonies and Reflections*. (2021)
- Danielsson, Sarah Kristina, *The intellectual unmasked. Sven Hedin's political life from pan-Germanism to national socialism*. University of (2005)
- Deland, Mats, *En godtycklig historia. Om Sveriges behandling av tyska och svenska krigsförbrytare efter andra världskriget* (2010)
- Deland, Mats, *Purgatorium – Appendix*. (2017)
- Deland, Mats, *Purgatorium*. (2010)
- Dulić, Tomislav, "De plågade oss som om de ville döda oss". Jugoslaviska fångar i Norge under andra världskriget i ljuset av nytt källmaterial." *Historisk Tidskrift* vol 4, 2011

- Dulic, Tomislav, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42* (2005)
- Dwork, Deborah och Jan van Pelt, *Holocaust. A history* (2002/2003)
- Edvardsson, Lars, *Kyrkan och judendomen: svensk judemission med särskild hänsyn till Svenska Israelmissionens verksamhet 1875 – 1975* (1976)
- Ekman, Stig – Klas Åmark (eds) *Sweden's relations to Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research.* (2003)
- Elgemyr, Göran, *Radion i strama tyglar: om Radiotjänsts tillblivelse, teknik och ekonomi 1922-1957.* (1996)
- Eriksson, Martin, *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige.* (2016)
- Evans, Richard, *The coming of the Third Reich.* (2004.)
- Evans, Richard, *The Third Reich at war 1939-1945.* (2008)
- Evans, Richard, *The Third Reich in Power.* (2005)
- Friedländer, Saul, *Tredje riket och judarna. D. 1 Förföljelsens år, 1933-1939,* (1999)
- Friedländer, Saul, *Tredje riket och judarna. D. 2 Utrotningens år, 1939-1945.* (2010)
- Frohert, Pär, The Holocaust in German History Schoolbooks before and after Reunification, i Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture.* (2006)
- Frohnert, Pär, ”De behöva en fast hand över sig”. Missionsförbundet, Israelmissionen och de judiska flyktingarna 1939 – 1945. I Andersson, Lars M – Kvist Geverts, Karin (red), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920 – 1950.* (2008)
- Frohnert, Pär, Den snäva solidariteten. Arbetarrörelsens flyktinghjälp, Svenska missionsförbundet och flyktingarna 1933 –1945, *Arbetarhistoria* nr 2-3, 2006
- Frohnert, Pär, Social-democratic solidarity, i Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.), *Reaching a state of hope. Refugees, immigrants and the Swedish welfare state, 1930-2000.* (2013)
- Frohnert, Pär, The Precence of the Holocaust. Vergangenheitsbewältigung in West Germany, i Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe.* (2003)
- Fröhlig, Florence, *Painful legacy of World War II: enforced Nazi enlistment: Alsation/Mosellan Prisoners of War and the Soviet Prison Camp of Tambov* (2013)
- Funcke, Nils, *Ordets män och statsmakerna.* (2006)
- Furhammar, Leif, *Filmen i Sverige: en historia i tio kapitel och en fortsättning,* 3. (2003)
- Garberding, Petra, *Musik och politik i skuggan av nazismen: Kurt Atterberg och de svensk-tyska musikrelationerna.* (2007)
- Grimnes, Ole Kristian, *Et flyktingesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–45.* (1969)
- Gunnarsson, Lars, *Kyrkan, nazismen och demokratin: åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919-1945.* (1995)
- Gustafsson, Tommy, *En fiende till civilisationen. Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet.* (2007)

- Hammar, Thomas, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900 - 1932* (1964)
- Hansson, Lars, *Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940 – 1945* (2018)
- Hansson, Svante, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933 – 1950*. (2004)
- Heuman, Johannes och Pontus Rudberg, (eds), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections*. (2021)
- Heuman, Johannes, *The Quest for Recognition. The Holocaust and French Historical Culture, 1945-65* (2014).
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews* (1961)
- Holmila, Antero – Kvist Geverts, Karin, On Forgetting and Rediscovering the Holocaust in Scandinavia. *Scandinavian Journal of History*, vol 36, 2011
- Holmila, Antero – Silvennoinen, Oula, The Holocaust Historiography in Finland, *Scandinavian Journal of History*, vol 36, 2011
- Holmila, Antero, *Reporting the Holocaust in the British, Swedish and Finnish Press, 1945-50*. (2011)
- International Holocaust Remembrance Alliance, *Bystanders, Rescuers or Perpetrators? The Neutral Countries and the Shoah* (2016)
- Jangfeldt, Bengt, *Raoul Wallenberg. En biografi*. (2012)
- Jarlert, Anders, *Judisk "ras" som äktenskapshinder i Sverige: effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935-1945*. (2006)
- Johansson, Britta, *Judiska minnen. Berättelser från Förintelsen*. (2000).
- Kaplan, Suzanne, *Barn under Förintelsen – då och nu*. (2003)
- Karlsson, Henrik, *Det fruktade märket. Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen*. (2005)
- Karlsson, Klas Göran, *Folkmord* (2021)
- Karlsson, Klas-Göran – Ulf Zander (red), *Katastrofernas århundrade*. (2009)
- Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*. (2003)
- Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*. (2004)
- Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*. (2006)
- Karlsson, Klas-Göran, Introduction, i Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*. (2006)
- Karlsson, Klas-Göran, The Holocaust as a Problem of Historical Culture, Theoretical and Analytical Challenges, i Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*. (2003)
- Katz Thor, Rebecka, *Beyond the Witness: Holocaust Representations and the Testimony of Images* (2018)
- Kershaw, Ian, *Hitler. En biografi*. (2008).
- Kirchhoff, Hans, Verden ifølge Bent Büdlikov. Et genmaele. *Dansk Historisk Tidsskrift*, 2015

- Koblik, Steven, "Om vi teg skulle stenarna ropa". *Sverige och judeproblemet 1933 – 1945*. (1987)
- Kotljarchuk, Andrej, World War II and the Registration of Roma in Sweden: The Role of Experts and Census-Takers. *Holocaust and Genocide Studies* nr 3, 2017
- Kotljarchuk, Andrej, The Holocaust of the European Roma and the Nordic periphery. Terminology and preliminary state of research, Kvist Geverts, Karin, (ed.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference, Research anthology of the inquiry on a Museum about the Holocaust*. SOU 2020:21
- Kotljarchuk, Andrej, State, Experts, And Roma: Historian Allan Etzler and pseudo-scientific racism in Sweden, *Scandinavian Journal of History*, 2020 a
- Kovacs, Gellert, *Skymning över Budapest. Den autentiska historien om Raoul Wallenberg och kampen för människoliv 1944–45*. (2013)
- Kvist Geverts, Karin, "'Fader Byråkratius' rädsla för antisemitism: attityder mot judiska flyktingar inom Socialstyrelsens utlänningsbyrå", i Andersson, Lars M. och Kvist Geverts, Karin (red.), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920 – 1950*, (2008)
- Kvist Geverts, Karin, Antisemitism in Sweden. A Neglected Field of Research, I Adams, Jonathan och Hess, Cordelia (red.), *Antisemitism in the North: history and state of research*, (2020)
- Kvist Geverts, Karin, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938 – 1944* (2008)
- Kvist Geverts, Karin, Refugee Policy in Sweden during the Holocaust. A Historiographical overview, i SOU 2020:21, *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference*.
- Lajos, Attila, Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest (2004).
- Lajos, Attila, Raul Wallenberg i muntliga källor, i Berggren, Lars, (red), *Samtidshistoria i fokus* (2010)
- Lammers, Karl Christian, The Holocaust and Collective Memory in Scandinavia, i *Scandinavian Journal of History*, vol 36, 2011
- Laqueur, Walter, *The Terrible Secret. An investigation into the suppression of information about Hitler's "Final Solution"* (1980)
- Larsmo, Ola. *Djävulssonaten. Ur det svenska hatets historia*. (2007)
- Leth, Göran, "Kristallnatten" i svenska dagstidningar. (2005)
- Leth, Göran, Mediernas svek i skuggan av förintelsen, i Andersson, Lars M och Tydén, Mattias (red), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*. (2007)
- Levine, Paul A och Stephane Bruchfeld, *...om detta må ni berätta. En bok om Förintelsen i Europa 1933 – 1945*. (2010)
- Levine, Paul A, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938 – 1944*. (1996)
- Levine, Paul A, *Raoul Wallenberg i Budapest. Människan, myten och Förintelsen*. (2011)
- Lewandowski, Josef, Early Swedish Information about the Nazi's Mass Murder of Jews, *Polin: Studies in Polish Jewry*, vol 13, 2000

- Lewandowski, Joseph, *Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942*. (2006)
- Lidegaard, Bo, *Landsmän. De danska judarnas flykt i oktober 1943*. (2013)
- Lindberg, Hans, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936 – 1941*. (1973)
- Lomfors, Ingrid, *Blind fläck. Minne och glömska kring Svenska Röda Korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945* (2005)
- Lomfors, Ingrid, *Förlorad barndom, återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*. (1996)
- London, Louise, *Whitehall and the Jews. British immigration policy, Jewish refugees and the Holocaust*. (2000)
- Lorenz, Einhart (red), *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*, (1998)
- Maier-Wolthausen, Clemens, *Zuflucht im Norden: die schwedischen Juden und die Flüchtlinge 1933-1941*. (2018)
- Mazower, Mark, *Hitler's Empire. Nazi rule in Occupied Europe*. (2008)
- Meinander, Henrik, A Separate Story? Interpretations of Finland in the Second World War, i Stenius, Henrik, Österberg, Mirja och Östling, Johan (eds), *Nordic Narratives of the Second World War. National historiographies revisited*. (2011)
- Michelet, Marte, *Hva viste Hjemmefronten?* (2019).
- Misgeld Klaus. *Die "Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten" in Stockholm 1942-1945: zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges*. (1976)
- Moberg, Axel, *Ekot av kriget. Hur andra världskriget skildrades i dåtida svenska tidningar*. (2015)
- Mothadi, Lawen, *Den dag jag blir fri. En bok om Katarina Taikon*. (2012)
- Müssener, Helmut, *Exil im Schweden: politische und kulturelle Emigration nach 1933*. (1974)
- Nawrocka, Irene, *Im Exil in Schweden. Österreichische Erfahrungen und Perspektiven in den 1930er und 1940er Jahren* (2013)
- Nilsson, Torbjörn, Doverstorp, i Hedin, Marika, Linderborg, Åsa och Nilsson, Torbjörn, *Bilden av Sveriges historia: fyrtio sätt att se på 1900-talet*. (2005)
- Odelberg, Axel, *Vi som beundrade varandra så mycket. Sven Hedin och Adolf Hitler*. (2012)
- Odelberg, Axel, *Äventyr på riktigt: berättelsen om upptäckaren Sven Hedin*. (2008)
- Olsson, Lars, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*. (1995)
- Oredsson, Sverker, *Lunds universitet under andra världskriget: motsättningar, debatter och hjälpinsatser*, (1996)
- Palosuo, Laura, *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945* (2008)
- Persson, Sune, *Vi åker till Sverige". De vita bussarna 1945*. (2002)
- Perwe, Johan, *Bombprästen. Erik Perwe på uppdrag i Berlin under andra världskriget*, (2006)

- Perwe, Johan, Hjälpnätverk och motstånd 1933-1945, i Ekdahl, Sven (red), *Svenska Victoriaförsamlingen Berlin, 1903-2003*. (2003)
- Polens martyrium. Förhållanden under tyska ockupationen belysta av Polska informationsministeriet*. (1942)
- Pollack, Ester, Protester, likgiltighet och anpassning, i *Tvärsnitt* nr 3, 2007
- Pollack, Ester, As the Holocaust escalated, the Swedish press fell silent. media and the normalisation of passivity and non-engagement in WWII Sweden, i *Social Semiotics* (2020)
- Rautkallio, Hannu, *Finland and the holocaust: the rescue of Finland's Jews*. (1987)
- Research Agenda. The Uppsala Programme for Holocaust and Genocide Studies*, (1999)
- Roberts, Andrew, *The Storm of War. A new history of the second world war*. (2009)
- Rosengren, Henrik, "Judarnas Wagner". *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920 – 1950*. (2007)
- Rudberg, Pontus, "'Allt är harmoni' Om tillvaron på Stigbo, ett hem för judiska flyktingbarn år 1939", i Götlind, Anna & Lamberg Marko, *Tillfälliga stockholmare: Människor och möten under 600 år*, (2017 b)
- Rudberg, Pontus, *The Swedish Jews and the Holocaust*. (2017a)
- Rudberg, Pontus, *The Swedish Jews and the victims of Nazi terror, 1933 – 1945* (2015).
- Runblom, Harald, Sweden and the Holocaust from an international perspective, I Ekman, Stig – Klas Åmark (eds) *Sweden's relations to Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research*.
- Runestam, Staffan, *Biskoparna och kriget. Kyrkliga aktioner under Andra världskriget med särskild hänsyn till Arvid Runestams insats*, (2009)
- Rydström, Jens, Från varianter till avvikelser: RFSU och homosexualiteten 1933-1944, i Hedin, Marika, Lundberg, Urban, Rydström, Jens och Tydén, Mattias, *Staten som vän eller fiende? individ och samhälle i svenskt 1900-tal*. (2007)
- Rünitz, Lone, *Danmark og de jødiske flygtninge 1933 – 1940*. (2000)
- Sandlund, Elisabeth, Beredskap och repression (1936 – 1945), i Lundström, Gunilla, Rydén, Per och Sandlund, Elisabeth, *Den svenska pressens historia III. Det moderna Sveriges spegel (1897 – 1945)*. (2001)
- Sarri Krantz, Anna, *Tredje generationens överlevande – en socialantropologisk studie om minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen* (2018)
- Schult, Tanja, *A Hero's Many Faces. Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments*. (2009)
- Selling, Jan, *Svensk antiziganism: fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar* (2013)
- Snyder, Timothy, *Den blodiga jorden: Europa mellan Hitler och Stalin*, (2011)
- Snyder, Timothy, *Den svarta jorden. Förintelsen som historia och varning* (2016)
- SOU 1946:36. *Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst 1 Betänkande angående flyktingars behandling*, (1946)

- SOU 1956:43. 1954 års zigenarutredning, *Zigenarfrågan: betänkande avgivet av 1954 års zigenarutredning*.
- SOU 2003:18. Kommissionen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg, *Ett diplomatiskt misslyckande: fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen*.
- SOU 2010:55. *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*.
- SOU 2020:21, *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference*.
- SOU 2020:21. Utredningen om ett museum om Förintelsen, *Sveriges museum om Förintelsen*.
- Statens Historiska Muséer, *Förslag till inrättande av Sveriges Museum om Förintelsen, 2021-06-18*
- Stenius, Henrik, Österberg, Mirja och Östling, Johan (eds), *Nordic Narratives of the Second World War. National historiographies revisited*. (2011)
- Sterner Carlberg, Mirjam, *Gemenskap och överlevnad. Om den judiska gruppen i Borås och dess historia* (1994).
- Svanberg, Ingvar – Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933 – 1945*. (1997)
- Tegen, Einar och Gunhild, *De dödsdöma vittnar* (1945).
- Tempsch. Rudolf, *Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938–1955*. (1997)
- Thor Tureby, Malin, "The Holocaust and the Jewish survivors in Swedish-Jewish Press, 1945-1955" i Heuman, Johannes & Pontus Rudberg (red), *Early Holocaust memory in Sweden*. (2021)
- Thor Tureby, Malin och Kristina Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsens överlevande 1939 – 2020* (2020)
- Thor Tureby, Malin, "...en, efter förhållandena utmärkt tillvaro..." De danska flyktingarna, arbetsmarknadskommissionen och hjälpkommittén för danska flyktingar i Kalmar 1943" i Katarina Hjelm (red), *Flervetenskapliga perspektiv i migrationsforskning*. (2006)
- Thor Tureby, Malin, "Den Judiska Kvinnoklubben (JKK) och de judiska flyktingarna under 1930- och 1940-talen", *Nordisk Judaistik*, Vol. 30, No. 2, 2019
- Thor, Malin, "Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad": hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen i Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red), *En problematisk relation?: flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920-1950*, (2008)
- Thor, Malin, "På tröskeln till Kalmar. Kommittén för flyktinghjälp, den mosaiska församlingen och flyktingarna i Kalmar 1945–1946", i Berggren, Lars, Greiff, Mats, Johansson, Jesper, Svanberg, Johan och Thor, Malin (red.), *Samhällshistoria i fokus. En festskrift till Lars Olsson om arbete, migration och kultur*. (2010)
- Thor, Malin, *Hechaluz – en rörelse i tid och rum: tysk-judiska ungs domars exil i Sverige 1933 – 1943*. (2005)
- Thorsell, Staffan, *I hans majestäts tjänst: en berättelse från Hitlers Berlin och Stalins Moskva*. (2009)
- Thorsell, Staffan, *Warszawasvenskarna. De som lät världen veta*. (2014.)

- Thulstrup, Åke, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933 – 1945*. (1962)
- Tossavainen, Mikael, Calendar, Context and Commemoration Establishing in Israeli Holocaust Remembrance Day, i Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*. (2003)
- Tossavainen, Mikael, *Heroes and victims: the Holocaust in Israeli historical consciousness*. (2006)
- Tydén, Mattias, *Svensk antisemitism 1880-1930*. (1986)
- Ulstein, Ragnar, *Svensketrafikken, 1974-1977*
- Vallinder, Torbjörn, *Nio edsvurna män: jury och tryckfrihet i Sverige 1815-2000*. (2000)
- Vetenskapsrådet, *Forskningsprogrammet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen"*. (2006).
- Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn – Blüdnikov, Bent, Rescue, Expulsion and Collaboration: Denmark's Difficulties with its World War II Past, *Jewish Political Studies Review* vol 3-4, 2006
- Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn, Iceland and the Holocaust. *Jewish Political Studies Review*, vol 3-4, 2004
- Wagrell, Kristin, "Chorus of the Saved". *Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943 – 1966*. (2020)
- Westerlund, Lars, Prisoners of war in Finland in WWII, i Westerlund, Lars (ed), *Prisoners of War and Internees*. (2008a)
- Westerlund, Lars, The mass death of Soviet Prisoners of War in Finland and the negligence of the Finnish, Swedish and Norwegian Red Crosses, i Westerlund, Lars (ed), *Prisoners of War and Internees*. (2008b)
- Westin, Niklas, Wallengren, Simon, Dimitier-Taikon, Kati, Westin, Charles, *Antiziganism i statlig tjänst. Socialstyrelsens behandling av romer och redande under 1900-talet* (2014)
- Wijk, Johnny, "Censur- och propagandaministeriet": en översikt av Informationsstyrelsens verksamhet 1940-45 utifrån dess efterlämnade arkiv', *Historisk tidskrift* 1990.
- Wyman, David S, *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust 1941 – 1945* (1984).
- Yahil, Leni *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen* (1967).
- Zander, Ulf *Förintelsens Röda nejlika. Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol* (2012)
- Zander, Ulf, Efterskrift, i Shephard, Ben, *Befrielsen av Bergen-Belsen*(2005)
- Zander, Ulf, Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era, i Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*. (2003)
- Zander, Ulf, Swedish Rescue Operations during the Second World War – Accomplishments and Aftermath, i Marie Louise Seeberg, Irene Levin och Claudia Lenz, (eds.), *Holocaust as an Active Memory. The Past in the Present*. (2013)

Zander, Ulf, To Rescue or Be Rescued. The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Holocaustuultures, i Karlsson, Klas-Göran – Zander, Ulf, (eds), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*. (2006)

Åmark, Klas, *Books published in connection to the research programme "Sweden's relations to Nazism, Nazi Germany and the Holocaust", 2000 – 2011*.

https://www.su.se/polopoly_fs/1.511710.1597827237!/menu/standard/file/books.pdf.

Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (2011/2016a)

Åmark, Klas, *Förövarna bestämmer villkoren. Raoul Wallenberg och de internationella hjälpaktionerna i Budapest*. (2016 b)

Åmark, Klas, *Främlingar på tåg. Sverige och Förintelsen*. (2021)

Åsbrink, Elisabeth, *Och i Wienerwald står träden kvar*. (2011)

Vetenskapsrådet
Västra Järnvägsgatan 3
Box 1035, 101 38 Stockholm
Tel 08-546 44 000
vetenskapsradet@vr.se
Vetenskapsrådet.se

Vetenskapsrådet har en ledande roll för att utveckla svensk forskning av högsta vetenskapliga kvalitet och bidrar därmed till samhällets utveckling. Utöver finansiering av forskning är myndigheten rådgivare till regeringen i forskningsrelaterade frågor och deltar aktivt i debatten för att skapa förståelse för den långsiktiga nyttan av forskningen.